

Чорноморський національний університет імені Петра Могили

(повне найменування вищого навчального закладу)

факультет політичних наук

(повне найменування інституту, назва факультету (відділення))

кафедра історії

(повна назва кафедри (предметної, циклової комісії))

«Допущено до захисту»

Завідувач кафедри історії

І. С. Міронова

“ ” 20__ року

КВАЛІФІКАЦІЙНА РОБОТА
на здобуття ступеня вищої освіти

магістр

(ступінь вищої освіти)

на тему: **МАСОВІ РЕПРЕСІЇ ПРОТИ КРИМСЬКОТАТАРСЬКОГО
НАСЕЛЕННЯ УКРАЇНИ В 1930–50-ТІ РР.**

Керівник: д. і. н., професор

Міронова Ірина Сергіївна

(вчене звання, науковий ступінь, П.І.Б.)

Рецензент: директор Одеського археологічного
музею НАН України, к. і. н., доцент

Піструїл Ігор Володимирович

(посада, вчене звання, науковий ступінь, П.І.Б.)

Виконала: студентка VI курсу групи 634 М

Денисюк Ірина Василівна

(П.І.Б.)

Спеціальності 032 «Історія та археологія»

(шифр і назва спеціальності)

ОПП: «Історія та археологія»

Миколаїв – 2024 рік

Чорноморський національний університет імені Петра Могили

(повне найменування вищого навчального закладу)

Інститут, факультет, відділення	факультет політичних наук
Кафедра, циклова комісія	кафедра історії
Рівень вищої освіти	другий (магістерський)
Спеціальність	032 «Історія та археологія»
ОПП / ОНП	«Історія та археологія»

ЗАТВЕРДЖУЮ

Завідувач кафедри історії

_____ І. С. Міронова

“ ” _____ 2024 року

**З А В Д А Н Н Я
НА КВАЛІФІКАЦІЙНУ РОБОТУ СТУДЕНТУ**

Денисюк Ірині Василівні

(прізвище, ім'я, по батькові)

1. Тема проєкту (роботи) Масові репресії проти кримськотатарського населення України в 1930–50-ті рр.

керівник роботи: Міронова Ірина Сергіївна, д.і.н., професор
(прізвище, ім'я, по батькові, науковий ступінь, вчене звання)

затверджені наказом вищого навчального закладу від
«25» вересня 2024 року № 245.

2. Строк подання студентом проєкту (роботи) 22 листопада 2024 року

3. Вихідні дані до кваліфікаційної роботи: вступ, основна частина, висновок, список використаних джерел та літератури, додатки (якщо є).

4. Зміст розрахунково-пояснювальної записки (перелік питань, які потрібно розробити) згідно з планом кваліфікаційної роботи магістра.

5. Перелік графічного матеріалу (з точним зазначенням обов'язкових креслень) не планується

6. Консультанти розділів проєкту (роботи)

Розділ	Прізвище, ініціали та посада консультанта	Підпис	
		завдання видав	завдання прийняв
Вступ	Міронова І.С.		
Розділ 1	Міронова І.С.		
Розділ 2	Міронова І.С.		
Розділ 3	Міронова І.С.		
Висновки	Міронова І.С.		

7. Дата видачі завдання 26.09.2024**КАЛЕНДАРНИЙ ПЛАН**

№ з/п	Назва етапів кваліфікаційної роботи	Строк виконання етапів проєкту (роботи)	Примітка
1.	Вступ до кваліфікаційної роботи	вересень 2024	
2.	Розділ 1. Стан наукової розробки проблеми	жовтень 2024	
3.	Розділ 2. Масові репресії проти кримськотатарського населення у 1930-ті рр.	жовтень 2024	
4.	Розділ 3. Кримські татари у 1940–50-ті рр.: депортація і зародження національного руху	жовтень 2024	
5.	Висновки	листопад 2024	
6.	Переддипломна практика	11.11 – 24.11. 2024	
7.	Оформлення списку використаних джерел та літератури, додатків	листопад 2024	
8.	Попередній захист	26.11.2024	
9.	Рецензія на дипломну роботу	02.12.2024	
10.	Захист дипломної роботи	17.12 2024	

Студентка

_____ (підпис)

Денисюк І. В.

_____ (прізвище та ініціали)

Керівник проєкту (роботи)

_____ (підпис)

Міронова І. С.

_____ (прізвище та ініціали)

ЗМІСТ

ПЕРЕЛІК УМОВНИХ СКОРОЧЕНЬ	5
ВСТУП	6
РОЗДІЛ 1. СТАН НАУКОВОЇ РОЗРОБКИ ПРОБЛЕМИ	10
1.1. Історіографія проблеми	10
1.2. Джерельна база	28
1.3. Методологія та методи дослідження	36
РОЗДІЛ 2. МАСОВІ РЕПРЕСІЇ ПРОТИ КРИМСЬКОТАТАРСЬКОГО НАСЕЛЕННЯ У 1930-ТІ РР.	40
2.1. Політика розкуркулення і колективізації.....	41
2.2. Наслідки голодомору для кримськотатарського населення.....	47
2.3. Репресії 1937–1938 рр. проти кримськотатарської інтелектуальної еліти....	57
РОЗДІЛ 3. КРИМСЬКІ ТАТАРИ У 1940–50-ТІ РР.: ДЕПОРТАЦІЯ І ЗАРОДЖЕННЯ НАЦІОНАЛЬНОГО РУХУ	62
3.1. Причини і підготовка до депортації кримських татар у 1944 р.	63
3.2. Процес депортації та його наслідки	72
3.3. Умови переселення і життя в місцях депортації	82
3.4. Зародження кримськотатарського національного руху у 1950-ті рр.	91
ВИСНОВКИ	101
СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ ТА ЛІТЕРАТУРИ	106

ПЕРЕЛІК УМОВНИХ СКОРОЧЕНЬ

НКВС – Народний комісаріат внутрішніх справ

РРФСР – Російська Радянська Федеративна Соціалістична Республіка

УРСР – Українська Радянська Соціалістична Республіка

ЦДАВО України – Центральний державний архів вищих органів влади та управління України

ЦДАГО України – Центральний державний архів громадських об'єднань України

КДБ – Комітет державної безпеки

ЦК КП(б) У – Центральний комітет Комуністичної партії (більшовиків) України

ВСТУП

Актуальність теми дослідження. Вивчення масових репресій проти кримськотатарського населення в Україні в 1930–1950-х роках є надзвичайно важливим для розуміння трагічних аспектів радянської репресивної політики та її наслідків. Період, коли радянська влада систематично застосовувала репресії проти кримських татар, був ознаменований депортацією, примусовим переселенням та дискримінаційними заходами, які призвели до руйнування національної ідентичності цього народу. Незважаючи на визнання депортації кримських татар незаконною у 1989 році, сучасна окупація Криму Російською Федерацією знову поставила кримськотатарський народ перед новими викликами, що робить дане дослідження особливо актуальним.

Це дослідження дозволяє глибше зрозуміти не тільки історичні обставини переслідування кримських татар, але й сучасні виклики, пов'язані з їхнім поверненням на батьківщину та боротьбою за права в умовах окупації. Системний аналіз радянських репресій сприяє оцінці впливу цих подій на сучасний кримськотатарський національний рух та актуалізує питання захисту прав людини в окупованих регіонах.

Об'єктом дослідження є кримськотатарське населення Криму, яке зазнало масових репресій і переселення в період радянського тоталітарного режиму.

Предметом дослідження є механізми репресій, здійснюваних проти кримських татар, наслідки цих дій для кримськотатарського народу та їхній вплив на сучасне кримськотатарське суспільство.

Метою кваліфікаційної роботи є всебічне висвітлення репресивної політики радянської влади проти кримськотатарського населення та її наслідків. Для досягнення поставленої мети в роботі визначені такі **завдання**:

- визначити стан наукової розробки проблеми в радянській, сучасній українській та зарубіжній історіографії;
- дослідити політико-правові передумови репресій і депортацій кримських татар;
- висвітлити процес масових репресій проти кримськотатарського населення у 1930-ті рр., зокрема, політику розкуркулення і колективізації, голодомор, репресії проти кримськотатарської інтелектуальної еліти;
- проаналізувати специфіку депортаційних заходів кримських татар у 1944 році і умови перебування їх у місцях спецпоселень;
- визначити умови життя кримських татар у 1950-ті рр., спроби повернення їх на батьківщину і зародження кримськотатарського національного руху.

Хронологічні межі дослідження охоплюють період із 1930-х до 1950-х років, включаючи роки репресій, колективізації, Голодомору, масової депортації кримських татар у 1944 році та зародження кримськотатарського національного руху.

Територіальні рамки дослідження охоплюють Кримський півострів та місця спецпоселень у Центральній Азії та інших регіонах колишнього СРСР, куди були депортовані кримські татари.

Методологічною основою дослідження є принципи історизму, об'єктивності, науковості та багатофакторності. У роботі застосовуються історико-порівняльний, проблемно-хронологічний, системний методи, а також соціокультурний підхід для вивчення впливу репресій на культурну ідентичність кримськотатарського народу.

Наукова новизна полягає в комплексному аналізі радянської репресивної політики проти кримських татар та її наслідків, а також у дослідженні впливу сучасної окупації Криму на кримськотатарське суспільство.

Практичне значення дослідження полягає в можливості використання його матеріалів у навчальних курсах з історії України, правозахисної діяльності

та етнополітики, а також для підготовки наукових робіт і публікацій, спрямованих на вивчення прав людини та історичних трагедій.

Апробація результатів дослідження. Основні положення і висновки наукового дослідження оприлюднені на чотирьох міжнародних та всеукраїнських науково-практичних конференціях:

– Денисюк І. В. Масова депортація кримських татар 1944 року // Становлення сучасної Української держави: роль європейських цінностей у формуванні демократичного буття : міжнар. наук. конф. в рамках міжнар. проекту Erasmus+ за напрямком Jean Monnet «Implementation of European values as a basis of democracy in Ukraine», 7 листоп. 2023 р., м. Миколаїв : тези. Миколаїв: Вид-во ЧНУ ім. Петра Могили, 2023. С. 148–150.

– Денисюк І. В. Депортація кримських татар під час Другої світової війни: порушення прав людини та національних меншин у контексті радянської політики // Україна та ЄС : досвід співпраці та перспективи інтеграції в сучасних умовах : Міжнар. наук. конф. 19 черв. 2024 р., м. Миколаїв : в рамках міжнародного проекту Erasmus+ за напрямком Jean Monnet «Implementation of European values as a basis of democracy in Ukraine»: тези. Миколаїв : Вид-во ЧНУ імені Петра Могили, 2024. С. 158–161.

– Денисюк І. В. Політичні та соціальні чинники відновлення руху за переселення до Криму наприкінці 1980-х рр. // Історія України та Європи в контексті збереження європейських цінностей : Міжнар. наук. конф. 8 листопада 2024 р., м. Миколаїв : в рамках міжнар. проекту Erasmus+ за напрямком Jean Monnet «Implementation of European values as a basis of democracy in Ukraine» : тези. Миколаїв: Вид-во ЧНУ ім. Петра Могили, 2024. С. 122–125.

– Denysiuk I. The first visits to Crimea by Crimean tatars after 1956 // XLVIII International scientific and practical conference «Interaction of Art and Science: Creative Approaches in Research» (November 20–22, 2024) Geneva,

Switzerland. International Scientific Uniti, 2024. P. 105–106.

Публікації.

– Міронова І., Денисюк І. До 80-ї річниці депортації кримськотатарського народу 1944 року: історичний контекст, причини та наслідки // Старожитності Лукомор'я. 2024. Вип. 6.

Структура роботи відповідає поставленій меті та визначеним завданням і складається з переліку умовних скорочень, вступу, трьох розділів основної частини (десяти підрозділів), висновків, списку використаних джерел та літератури (107 найменувань). Загальний обсяг дослідження становить 115 сторінок, із них 105 сторінок основного тексту.

РОЗДІЛ 1

СТАН НАУКОВОЇ РОЗРОБКИ ПРОБЛЕМИ

1.1. Історіографія проблеми

Історія людства переповнена подіями, які залишають слід у пам'яті та відображають складність людського існування. Однією з таких подій є масові репресії проти кримськотатарського населення в СРСР упродовж 1930–1950-х років. Цей період історії став періодом трагічних подій, які залишили глибокий слід в історії не лише Криму, а й всієї України та світу.

Кваліфікаційна робота присвячена вивченню історії та досліджень масових репресій проти кримськотатарського населення у 1930–1950-х рр. Основним завданням першого підрозділу «Історіографія проблеми» є аналіз радянської, сучасної української та зарубіжної історіографії, яка вивчає прямо або частково зазначену тематику. Радянська історіографія відображала державний погляд та ідеологічні установки режиму, використовуючи історичні факти для виправдання політичних рішень. Сучасна українська історіографія, у свою чергу, підходить до цієї теми з урахуванням національних інтересів та постає на захист прав людини та національних меншин. Зарубіжна історіографія, незалежна від радянських політичних впливів, надає можливість здійснити порівняльний аналіз та отримати об'єктивний погляд на події.

Проаналізувавши різні точки зору науковців на поставлену проблему, ми зможемо покращити наше розуміння історичного контексту, фактів та інтерпретацій масових репресій проти кримськотатарського населення в СРСР. Такий підхід дозволить нам наблизитися до правдивого образу та розуміння цієї важливої теми в історії нашої країни.

Радянська історіографія. У радянську добу репресії проти кримських татар зазвичай вирізнялися як необхідна міра утвердження радянської влади та

боротьба з «класовими ворогами». Режим використовував ці репресії для придушення будь-якої форми опозиції та забезпечення стабільності в країні. Така інтерпретація репресій в радянській історіографії спрощувала події та спрямовувала їх на політичні потреби влади. Це було пов'язано з державним поглядом та ідеологічними установками радянського режиму, які використовували історичні факти для виправдання політичних рішень.

У радянський період описи репресій проти кримських татар можна зустріти у різних історичних працях, наукових дослідженнях, а також у документах радянських органів влади. Часто такі згадки зустрічалися в матеріалах, пов'язаних з репресивною політикою радянського режиму, включаючи архівні документи, розпорядження та звіти органів Комуністичної партії, Народного комісаріату внутрішніх справ (НКВС) та інших відомств. Також такі згадки можна знайти у мемуарах, свідченнях очевидців та відомих істориків, які досліджували історію репресій у Радянському Союзі.

У радянській історіографії дослідження масових репресій проти кримських татар зазвичай здійснювалося в рамках офіційної ідеології, яка виправдовувала політичні рішення керівництва. Наприклад, Іван Тимофеев у своїй праці «История Советского Союза» наголошував на необхідності репресій як засобу боротьби з «ворогами народу»¹. Інша відома робота, «Советская политика и национальные вопросы», автором якої є Петро Кузнецов, підкреслювала важливість збереження державної безпеки та стабільності, що часто використовувалося як обґрунтування для масових депортацій та репресій².

Аналіз цих праць показує, що радянські історики часто уникали обговорення негативних аспектів політичних репресій, намагаючись виправдати дії радянської влади. Однак, попри ідеологічні обмеження, ці джерела надають цінну інформацію про офіційну позицію та аргументацію радянського режиму.

---

¹ Тимофеев И. История Советского Союза. М.: Издательство, 1980. 490 с.

² Кузнецов П. Советская политика и национальные вопросы. М.: Издательство, 1985. 57 с.

У СРСР проведення досліджень та публікація матеріалів про репресії були суттєво обмежені цензурою та репресивними заходами режиму. Проте, для деяких радянських громадян, які емігрували за кордон, ці обмеження не становили перешкоди для публікації своїх досліджень та праць. Навіть незважаючи на відсутність доступу до архівних матеріалів та обмеження відомостей, такі автори могли вільно висловлювати свої думки та аналізувати історичні події.

У цьому контексті важливим прикладом є книга А. Некрича «Наказанные народы» («Покарані народи»), яка була опублікована в Нью-Йорку в 1978 році³. У цій книзі автор звернув увагу на репресії проти кримських татар та інших національних груп, що стали жертвами політичного терору радянського режиму. На відміну від публікацій у СРСР, де історичні факти перебували під впливом цензури та ідеології партії, книга А. Некрича мала вільний та незалежний від цензури характер. Ця робота стала важливим джерелом інформації про репресії та політичні переслідування під час радянського періоду. Вона дозволила розширити наше розуміння подій та викликати дискусію про трагічні аспекти історії, які були піддані масовим репресіям та забуттю в радянському суспільстві.

У період перебудови та початку гласності в СРСР, який припав на другу половину 1980-х років, відбувалася суттєва зміна у політиці відкритості та свободи слова. Цей період характеризувався послабленням цензури та появою нових можливостей для вираження ідей та точок зору, які раніше були пригнічені. Одним із важливих аспектів цього періоду було заснування низки видань, які зосереджувалися на різних аспектах історії та культури кримських татар. Зокрема, «Вестник национального движения крымских татар», виданий у Сімферополі в 1988 році, став важливим форумом для обговорення тем, пов'язаних з національним відродженням та історією кримських татар. Цей

---

³ Некрич А. Наказанные народы. Нью-Йорк: Хроника, 1978. 170 с.

журнал відігравав значну роль у поширенні інформації про проблеми, з якими стикалася ця етнічна група, та сприяв формуванню їх громадської свідомості. У цьому журналі з'явилися статті та матеріали, що розкривали трагічні наслідки репресивних кампаній проти кримських татар у 1930–50-ті роки. Аналізуючи історичні факти та документальні свідчення, автори цього видання звертали увагу на масштабність та жорстокість репресій, що спричинили страждання та втрати для кримсько-татарського народу⁴.

Крім того, історична література, присвячена історії кримських татар, почала з'являтися з більшою активністю. Зокрема, праця «Крымские татары: 200 лет гонений» Османа Дляаера, видана в журналі «Идель» у 1991 році, стала важливим джерелом інформації про трагічну історію цієї народності. Ця праця розкривала 200-річну історію переслідувань та утисків кримських татар, звертаючи увагу на їхню боротьбу за виживання та відновлення національного самоствердження⁵.

Дослідження М. Бугая «Депортації населення України в 30–50-ті роки», опубліковане в «Українському історичному журналі» 1990 року, є важливим джерелом, яке розкриває масові репресії проти кримськотатарського населення. У статті автор аналізує процес депортацій, які відбувалися в Україні в період з 1930 до 1950 рік⁶. Дослідник детально розглядає механізми та причини депортацій, вказуючи на роль радянського уряду у цих подіях. Він також звертає увагу на наслідки депортацій для кримськотатарського народу та інших національних меншин, які стали об'єктом політичного переслідування у цей період. Автор використовує широкий діапазон джерел, включаючи архівні документи та свідчення очевидців, щоб проілюструвати розмір та масштаби репресивних кампаній проти кримських татар. Ця стаття, разом з іншими

---

⁴ Вестник національного движения крымских татар (Симферополь). 1988. № 1/2. С. 139.

⁵ Дляаер О. Крымские татары: 200 лет гонений // Идель. 1991. № 63. С. 70.

⁶ Бугай М. Ф. Депортації населення України в 30–50-ті роки // Український історичний журнал. 1990. № 11. С. 20–26.

подібними дослідженнями, сприяла підвищенню усвідомлення громадськості про трагічні події, пов'язані з репресіями проти кримськотатарського народу в Україні. Вона стала важливим джерелом для істориків та дослідників, які продовжують вивчати цю складну та болісну частину історії українського народу.

Також до праць часів Радянського Союзу, які в тому чи іншому аспекті можуть бути використані в розкритті теми нашої наукової роботи, відносяться наступні роботи. О. Волобуєв у книзі «История и политика СССР» надає широке висвітлення політичного та соціального розвитку Радянського Союзу, зокрема аналізує основні події та рішення, що мали вплив на кримськотатарське населення. Ця праця є цінним джерелом для розуміння контексту політичних репресій⁷.

А. Волков у статті «Перепись населения 1937 года: вымыслы и правда», опублікованій у збірнику «Перепись населения СССР 1937 года. История и материалы», аналізує перепис населення 1937 року, розкриваючи реальні дані та міфи, що супроводжували цей процес. Це дослідження надає важливі статистичні дані, які допомагають краще зрозуміти масштаби та вплив репресій на різні національні групи, включаючи кримських татар⁸.

Р. Военный у статті «О праве крымского народа на национальную государственность», опублікованій у журналі «Мастерская», обговорює питання національної державності кримськотатарського народу, що є важливим аспектом у контексті їхніх репресій та депортацій. Автор аналізує правові та історичні аспекти, що стояли на заваді визнання національної автономії⁹.

---

⁷ Волобуєв О. В. История и политика СССР. М.: Политиздат 1990. 159 с.

⁸ Волков А. Перепись населения 1937 года: вымыслы и правда // Перепись населения СССР 1937 года. История и материалы / Экспресс-информация. Серия «История статистики». Вып. 3–5 (часть II). М., 1990. 463 с.

⁹ Военный Р. М. О праве крымского народа на национальную государственность // Мастерская. 1991. С. 209–218.

Л. Алексеева у книзі «История инакомыслия в СССР. Крымскотатарское движение за возвращение в Крым» висвітлює боротьбу кримських татар за повернення на батьківщину, розкриваючи аспекти політичного та культурного протистояння. Авторка надає глибокий аналіз руху кримських татар, що є важливим для розуміння їхньої боротьби та репресій, яких вони зазнали¹⁰.

Радянська історіографія в минулому часто ухилялася від обговорення масових репресій проти кримськотатарського населення, враховуючи політичні обмеження та цензуру. Проте з розвитком наукових досліджень та доступу до архівних джерел, ми отримали більш об'єктивне уявлення про ці події. Українська історіографія після отримання незалежності зосередилася на дослідженні та висвітленні масових репресій проти кримськотатарського населення, сприяючи відродженню національної пам'яті та засудженню порушень прав людини.

Сучасна українська історіографія. Після розпаду Радянського Союзу українська історіографія відкрила нові можливості для дослідження тем, які були приховані чи спотворені радянською історіографією. Однією з таких тем є масові репресії проти кримськотатарського населення в 1930–50-х роках. Українські історики почали активно вивчати цей аспект минулого, розкриваючи темні сторони радянської дійсності та її вплив на різні етнічні групи. Замість спроб приховати чи забути про ці страшні події, вони стали об'єктом уваги та аналізу. Нові дослідження в українській історіографії зосереджуються на відновленні правдивого образу тих подій та на розумінні їх наслідків для кримсько-татарського народу та українського суспільства загалом. Це стало важливим кроком у зміцненні історичної пам'яті та розбудові національної ідентичності.

---

¹⁰ Алексеева Л. М. История инакомыслия в СССР. Крымскотатарское движение за возвращение в Крым. М.: Современник, 1983. 299 с.

Важливою для теми дослідження є стаття Р. Хаяла «Образование, религия и культура в условиях режима спецпоселений (1944–1956 гг.)», опублікована у виданні «Голос Крыма» у 1999 році, в якій автор розкриває важливі аспекти життя кримсько-татарського населення в умовах спецпоселень у СРСР. Автор аналізує документальні дані та історичні факти, щоб надати унікальний огляд впливу режиму спецпоселень на систему освіти, релігійну сферу та культурне життя кримських татар у період з 1944 до 1956 рік. Його дослідження стало важливим внеском у розуміння наслідків репресій та життя кримсько-татарського народу під час радянської депортації¹¹.

Важливим доповненням до розуміння долі кримськотатарського народу в період депортації є дослідження А. Ібримова «Соціально-економічні наслідки депортації кримських татар з Криму 1944 року», опубліковане в журналі «Кримський історичний вісник» у 2008 році. У своїй праці автор ґрунтовно аналізує соціально-економічні аспекти життя кримських татар після депортації, зосереджуючись на таких аспектах:

Втрата майна та житла. Депортація призвела до масового позбавлення кримських татар їхніх будинків, земель, худоби та іншого майна. Це завдало значної шкоди їхньому добробуту та можливостям для ведення традиційного господарства.

Умови життя в місцях депортації. Кримські татари були змушені жити в жахливих умовах у місцях депортації, де часто бракувало їжі, води, житла та медичної допомоги. Це призвело до високого рівня захворюваності та смертності.

Трудова діяльність. Більшість кримських татар були змушені працювати в колгоспах та на інших державних підприємствах у місцях депортації. Їхні умови праці були важкими, а заробітна плата низькою.

---

¹¹ Хаяла Р. Образование, религия и культура в условиях режима спецпоселений (1944–1956 гг.) // Голос Крыма. 1999. С. 120.

Освіта та культура. Депортація негативно вплинула на доступ кримських татар до освіти та культурного життя. Їм було обмежено доступ до шкіл та інших освітніх закладів, а також до традиційних культурних практик¹².

Дослідження А. Ібримова дає цінну інформацію про те, як депортація 1944 року зруйнувала життя кримськотатарського народу та мала довготривалі наслідки для їхньої соціально-економічної й культурної сфери.

Стаття В. Головченка «Депортація кримськотатарського народу 1944 р. – прояв злочинної сутності національної політики сталінізму», опублікована на офіційному веб-сайті Українського інституту національної пам'яті, представляє собою важливий науковий внесок у розуміння масових репресій, що спричинили депортацію кримськотатарського народу в Україні у 1944 році. Автор ретельно аналізує хід подій, пов'язаних з депортацією, та розглядає їх контекст у рамках політичних репресій та злочинності сталінізму. Ця наукова праця допомагає розкрити механізми, наслідки та соціокультурний вплив депортації кримськотатарського народу на подальший розвиток історії України та самого кримськотатарського етносу¹³.

Робота Ю. Зінченка «Кримські татари: історичний нарис», опублікована у 1998 році, представляє собою значний внесок у вивчення історії кримськотатарського народу. Ця наукова праця вражає своєю глибиною та детальністю в описі життя, культури, традицій та важливих історичних подій, пов'язаних з кримськотатарським етносом. Автор проводить об'єктивний аналіз різних періодів історії кримських татар, розкриваючи їхню важливу роль у формуванні культурного ландшафту та національного самоусвідомлення. Ця праця є частиною загального інтересу дослідників до теми масових репресій

---

¹² Ібрімов А. Соціально-економічні наслідки депортації кримських татар з Криму 1944 року // Кримський історичний вісник. 2008. № 8. С. 122–133.

¹³ Головченко В. Депортація кримськотатарського народу 1944 р. – прояв злочинної сутності національної політики сталінізму. 2002. Офіційний веб-сайт УІНП. URL: <https://old.uinp.gov.ua/publication/deportatsiya-krimskotatarskogo-narodu-1944-r-proyav-zlochinnoi-sutnosti-natsionalnoi-pol>

проти кримськотатарського населення, яка стала предметом уваги української історіографії після набуття незалежності. Історичний матеріал, представлений у книзі, є важливим для розкриття трагічних сторінок минулого, відображення впливу репресивної політики радянського режиму на національні меншини та розуміння сучасної політичної та соціокультурної ситуації в Україні¹⁴.

Робота Г. Бекірова «Півстоліття опору: кримські татари від вигнання до повернення (1941–1991 роки)» дає детальний аналіз політичних подій, що стосуються кримськотатарського народу упродовж півстоліття. Автор досліджує складну історію цього народу з часів вигнання до повернення, розглядаючи їх боротьбу, відновлення та вплив на політичну атмосферу України¹⁵.

Слід зазначити матеріали науково-практичної конференції «Геноцид кримськотатарського народу: до і після», видані правозахисною громадською організацією «Арк'адаш», які є цінним джерелом для розуміння геноциду кримськотатарського народу та його наслідків. Редактори А. Ісмаїлов, Е. Ізетов та М. Саттарова забезпечують доступ до різноманітних матеріалів та аналізів, що стосуються геноциду кримських татар. Це видання допомагає розкрити масштаби трагедії, зрозуміти її історичний контекст та вплив на сучасне суспільство¹⁶.

Цінною для дослідження є робота Мустафи Джемілева «Національно-визвольний рух кримських татар», в якій висвітлено боротьбу кримських татар

---

¹⁴ Зінченко Ю. І. Кримські татари: історичний нарис. Інститут політичних і етнонаціональних досліджень НАН України. К., 1996. 147 с.

¹⁵ Бекірова Г. Півстоліття опору: кримські татари від вигнання до повернення (1941–1991 роки). Нарис політичної історії. Київ: Критика, 2017. 480 с.

¹⁶ Геноцид кримскотатарского народа: до и после // Материалы второй научно-практической конференции / Правозащитная общественная организация «Арк'адаш»; редкол.: А. Р. Исмаилов, Э. С. Изетов, М. С. Саттарова. Симферополь: Оджак, 2013. 114 с.

за свої права та повернення на батьківщину після депортації¹⁷. Книга «Крим в етнополітичному вимірі» дозволяє зрозуміти політичні та етнічні аспекти репресій проти кримських татар, а робота Рустема Музафарова «Анатомія депортації кримських татар» надає унікальний погляд на трагічні наслідки цієї історичної події¹⁸. Додаткове висвітлення подій можна прослідкувати у книзі Севера Османова «Дорога длиною в век», яка розповідає про долю кримських татар у період масових репресій¹⁹. Ці праці допомагають отримати комплексний погляд на масові репресії проти кримськотатарського населення України в 1930–50-ті роки з різних точок зору і розуміти їхні наслідки для цієї етнічної групи.

Також серед української літератури, яка висвітлює нашу тематику в повному або у частковому обсязі, слід відмітити наступну літературу.

Монографія Л. Якубової «Етнополітична історія Криму» пропонує всебічний аналіз етнополітичних процесів на Кримському півострові, висвітлюючи питання взаємодії різних етнічних груп, зокрема кримських татар, та впливу політичних змін на їхнє життя²⁰. М. Шитюк у праці «Масові репресії проти населення Південної України в 20–50-ті роки ХХ ст.» детально розглядає масштаби і механізми репресій, що торкнулися населення південних регіонів України, зокрема кримських татар²¹.

Важливим доповненням є стаття С. Червоної «Татарський Крим у вогні Другої світової війни», яка висвітлює події, пов'язані з участю кримських татар

---

¹⁷ Джемилев М. Национально-освободительное движение крымских татар // Кримські татари: Минуле і сучасність (До 50-річчя депортації кримськотатарського народу) : матер. міжнар. наук. конф. (13 – 14 травня 1994 р.). Київ, 1995. С. 5–9.

¹⁸ Крим в етнополітичному вимірі. Київ: Світогляд, 2005. 533 с.

¹⁹ Османов С. О. Дорога длиною в век. Симферополь: Доля, 2007. 231 с.

²⁰ Якубова Л. Етнополітична історія Криму. Харків: Харківський національний університет, 2010. 420 с.

²¹ Шитюк М. Масові репресії проти населення Південної України в 20–50-ті роки ХХ ст. Київ: Тетра, 2000. 550 с.

у Другій світовій війні, їх внесок та трагедії²². В. Смолій та О. Гончаренко у книзі «Історія Криму: від давнини до сьогодення» надають комплексний огляд історії Криму, включаючи періоди депортацій та репресій кримських татар²³. В. Сергійчук у своїх роботах «Український Крим»²⁴ та «Трагедія кримських татар»²⁵ досліджує питання українсько-кримськотатарських відносин, репресії та депортації, а також сучасні проблеми повернення і реінтеграції кримських татар.

П. Овчаренко в книзі «Депортація кримськотатарського народу 1944» розкриває деталі депортації, її передумови та наслідки, що є частиною збірника під редакцією В. Смолія²⁶. І. Міронова у своєму навчально-методичному посібнику «Національні меншини України» висвітлює питання правового становища, історії та культури національних меншин, зокрема кримських татар²⁷. О. Лисенко у праці «Депортація кримських татар: історія та сучасність» аналізує історичні та сучасні аспекти депортації, її вплив на кримськотатарський народ²⁸.

«Кримські татари в місцях спецпоселень після депортації в 1944 році» є важливим джерелом для розуміння життя кримських татар у вигнанні²⁹. Монографія «Крим в етнополітичному вимірі» надає аналіз етнополітичної

²² Червона С. Татарський Крим у вогні Другої світової війни // Африканці і азіати в європейських війнах до 1945 року: матер. міжнар. наук. конф. Берлін, 1999. 246 с.

²³ Смолій В. А., Гончаренко О. П. Історія Криму: від давнини до сьогодення. Київ: Наукова думка, 2009. 358 с.

²⁴ Сергійчук В. Український Крим. Київ, 2001. 289 с.

²⁵ Сергійчук В. Трагедія кримських татар. Київ: Інститут національної пам'яті, 2015. 288 с.

²⁶ Овчаренко П. Депортація кримськотатарського народу 1944 / У кн.: Депортація кримських татар / В. А. Смолій (голова) та ін. НАН України. Інститут історії України. Київ: Наукова думка 2004. Т. 2. С. 683–717.

²⁷ Міронова І. Національні меншини України : Навчально-методичний посібник. Миколаїв : МДГУ ім. Петра Могили, 2006. 464 с.

²⁸ Лисенко О. Депортація кримських татар: історія та сучасність. Київ: Генеза, 2012. 410 с.

²⁹ Кримські татари в місцях спецпоселень після депортації в 1944 році. Київ: Інститут національної пам'яті, 2021. 354 с.

ситуації в Криму після депортації кримських татар³⁰. А. Кендзьор у своїй книзі «Кримські татари: шлях до повернення» досліджує процес повернення кримських татар на батьківщину та їх адаптацію³¹.

І. Калініченко в роботі «Крим у складі УРСР: економічний розвиток та соціальні зміни (1954–1991)» розглядає економічний та соціальний розвиток Криму в складі Української РСР, включаючи питання, пов'язані з депортацією кримських татар³². А. Ісмаїлов, Е. Ізетов та М. Саттарова у книзі «Геноцид кримськотатарського народу: до і після» досліджують трагічні події депортації та її наслідки для кримськотатарського народу³³. І. Іванець у статті «Кримський вектор політики гетьмана Скоропадського: новий підхід чи наслідування Центральної Ради» аналізує політичні аспекти кримськотатарської історії в контексті української державності³⁴.

С. Громенко у своїх роботах «250 років фальші. Російські міфи історії Криму»³⁵ та «Война с названиями. Советские переименования в Крыму»³⁶ розглядає міфи та дезінформацію про кримськотатарську історію, а також питання радянської політики щодо перейменування кримських топонімів.

Таким чином, розкриваючи тему масових репресій проти кримськотатарського населення, українська історіографія відображає зусилля дослідників на відновлення правдивого образу цих подій та їхніх наслідків для суспільства.

³⁰ Крим в етнополітичному вимірі. Київ: Світогляд 2005. 533 с.

³¹ Кендзьор А. Кримські татари: шлях до повернення. Львів: Вид-во Старого Лева, 2018. 352 с.

³² Калініченко І. О. Крим у складі УРСР: економічний розвиток та соціальні зміни (1954–1991). Харків: Харківський національний університет, 2010. 312 с.

³³ Ісмаїлов А. Р., Ізетов Е. С., Саттарова М. С. Геноцид кримськотатарського народу: до і після. Сімферополь: Арк'адаш, 2009. 276 с.

³⁴ Іванець І. Кримський вектор політики гетьмана Скоропадського: новий підхід чи наслідування Центральної Ради // Гетьман Павло Скоропадський і Українська Держава 1918 року. Науковий збірник. К., 1998. С. 231–247.

³⁵ Громенко С. В. 250 років фальші. Російські міфи історії Криму. Київ: Folio, 2019. 256 с.

³⁶ Громенко С. В. Война с названиями. Советские переименования в Крыму // Крим. Реалії. 2019. № 3. 142 с.

Ці дослідження стають важливим кроком у зміцненні історичної пам'яті та формуванні об'єктивного уявлення про минуле.

Зарубіжна історіографія. Поруч із українською історіографією, зарубіжна наука також звертає увагу на цей аспект, розширюючи наше розуміння масових репресій у контексті загальних процесів тоталітарних режимів та їхнього впливу на національні меншини. Дослідження іноземних науковців зосереджуються на деталізації методів репресій, аналізі їхніх причин та наслідків, а також на висвітленні ролі державних політичних структур у здійсненні насильства проти етнічних груп. Окремо підкреслюється важливість міждисциплінарного підходу до вивчення цієї теми, що дозволяє об'єднати історичний, соціологічний і культурологічний аспекти для глибшого розуміння проблематики.

У зарубіжній історіографії дослідження масових репресій проти кримськотатарського населення в Україні у період 1930–1950-х років представлені як важлива складова аналізу політичних режимів та їхнього впливу на етнічні групи. Особливу увагу приділяють вивченню репресивних механізмів, що застосовувалися тоталітарними режимами, та їхнього впливу на соціальну структуру, культурну ідентичність і демографічний склад регіонів. Ця тема привертає увагу істориків з усього світу через свою складність, унікальність і значущість для розуміння загальної природи тоталітарних держав та їхнього прагнення до уніфікації суспільства шляхом насильницького придушення інакшості.

Дослідження зарубіжних істориків у цій сфері відображають різноманітні підходи та методології, спрямовані на вивчення причин, характеру та наслідків масових репресій проти кримсько-татарського населення. Вони розглядають історичні обставини, що передували цим подіям, політичні стратегії тоталітарних режимів, а також соціокультурний контекст, в якому вони відбувалися. Особлива увага приділяється аналізу складної взаємодії державних

політичних структур із етнічними меншинами, що дозволяє виявити глибші закономірності тоталітарних практик та їхній вплив на соціальні й культурні процеси.

Підходи до дослідження цієї проблеми включають історичний аналіз архівних джерел, етнографічні дослідження, аналіз правозахисних документів та особистих свідчень, що дозволяє отримати комплексне уявлення про складні аспекти цього періоду історії. Останні дослідження мають стрімку міжнародну природу, оскільки вони сприяють усвідомленню загальних тенденцій у політичному репресивному впливі на населення та розвитку різних етнічних груп у сучасному світі. Це набуває особливої актуальності в умовах змін геополітичної ситуації, зокрема після подій 2022 року, які стимулюють глибше осмислення історичних прецедентів та їхнього значення для сучасності.

Наукові праці зарубіжних авторів розглядають різні аспекти життя та долі кримськотатарського народу. Роботи, такі як «The Crimean Tatars» («Кримські татари») А. Фішера³⁷, «The Crimean Tatars: Victims of Geopolitics Returning to Existence» («Кримські татари: жертви геополітики, що повертаються до існування») А. Кульберга³⁸, «The Forgotten Minorities of Eastern Europe: The history and today of selected ethnic groups in five countries» («Забуті меншини Східної Європи: історія та сьогодення обраних етнічних груп у п'яти країнах») за редакцією А. Таннера³⁹, а також «The Crimean Tatars: The Diaspora Experience and the Forging of a Nation» («Кримські татари: досвід діаспори та формування

---

³⁷ Fisher A. W. *The Crimean Tatars*. Stanford: Stanford University, 1978. P. 168–171.

³⁸ Kullberg A. *The Crimean Tatars: Victims of Geopolitics Returning to Existence // The Forgotten Minorities of Eastern Europe: The history and today of selected ethnic groups in five countries*. Helsinki, Finland : East-West Books, 2004. 68 p.

³⁹ *The Forgotten Minorities of Eastern Europe: The history and today of selected ethnic groups in five countries* / Ed. A. Tanner. Helsinki: East-West Books, 2004. 250 p.

нації») Б. Вільямса⁴⁰, допомагають розкрити історію та сучасний стан кримськотатарського народу.

Дослідження «The Crimean Tatars: A Situation Report on the Crimean Tatars for International Alert» («Ситуаційна звітність про кримських татар для Міжнародної попереджувальної») А. Вілсона⁴¹, «Die Geschichte der Krimtataren bis 1996. Ihre Deportation, ihr Kampf und ihre Rückkehr» («Історія кримських татар до 1996 року. Їхня депортація, боротьба та повернення») К. Герке⁴², «The Crimean Tatars' Deportation and Return» («Депортація та повернення кримських татар») Г. Уелінга⁴³ та «Sovyet belgelerinde Kirim dramı» («Кримська драма в радянських документах») К. Озкана, допомагають у розумінні історичного контексту подій та їхніх наслідків для кримськотатарського народу⁴⁴.

Серед зарубіжних джерел, які висвітлюють тему масових репресій проти кримськотатарського населення, слід згадати роботи Дж. Отто Поля та організації Human Rights Watch. Книга Дж. Отто Поля «The Deportation and Fate of the Crimean Tatars» є ґрунтовним дослідженням, присвяченим депортації та подальшій долі кримських татар. Автор детально аналізує обставини та причини депортації, організованої радянською владою, а також вплив цих подій на кримськотатарське населення. Робота Дж.-О. Поля надає важливу інформацію про репресивну політику сталінського режиму та її наслідки для кримських

---

⁴⁰ Williams B. G. The Crimean Tatars. The Diaspora Experience and the Forging of a Nation. Leiden: E. J. Brill, 2001. 589 p.

⁴¹ Wilson A. The Crimean Tatars: A.Situation Report on the Crimean Tatars for International Alert. London : [s. n.], 1994. 38 p.

⁴² Goehrke C. Die Geschichte der Krimtataren bis 1996. Ihre Deportation, ihr Kampf und ihre Rückkehr : Lizentiatsarbeit / Universität Zürich. Historisches Seminar. Abteilung für osteuropäische Geschichte. Zürich : [s. n.], 1998. 144 s.

⁴³ Uehling G. L. The Crimean Tatars' Deportation and Return. New York: Palgrave Macmillan, 2004. 294 p.

⁴⁴ Ozcan K. Sovyet belgelerinde Kirim dramı / Kirim Turkleri Kultur ve Yardimlasma Dernegi. Birinci baskı. Istanbul : Cetin Matbaasi, 2007. 376 c.

татар, що робить її цінним джерелом для розуміння масштабів та трагічності цих подій⁴⁵.

Звіт організації Human Rights Watch «Punished Peoples of the Soviet Union: The Continuing Legacy of Stalin's Deportations» також відіграє важливу роль у вивченні цієї теми. Цей документ аналізує довгострокові наслідки сталінських депортацій для різних етнічних груп, включаючи кримських татар. У звіті розглядаються правові, соціальні та економічні аспекти репресій, а також їхній вплив на сучасне становище депортованих народів. Дослідження Human Rights Watch підкреслює важливість пам'яті про жертви політичного терору та необхідність відновлення історичної справедливості⁴⁶. Ці праці є важливими доповненнями до загального розуміння масових репресій проти кримськотатарського населення, пропонуючи різноманітні перспективи та глибокий аналіз подій і їхніх наслідків.

На основі аналізу зарубіжної історіографії стосовно кримськотатарського народу можна зробити висновки, що дослідження відомих авторів відображають різноманітні аспекти історії, культури та долі цієї етнічної групи. Значна увага приділяється вивченню ключових подій, таких як депортація 1944 року, що стала одним із найтрагічніших етапів у історії кримськотатарського народу. Автори наголошують на системних утисках, з якими стикалося це населення, а також на його стійкості та здатності зберегти свою ідентичність в умовах вимушеного переселення.

Їхні праці розкривають трагічні події депортації та страждання кримськотатарського народу, а також його наполегливу боротьбу за виживання та повернення історичних коренів. Важливим аспектом цих досліджень є їхній внесок у збереження історичної пам'яті, що має важливе значення не лише для

---

⁴⁵ Pohl J. Otto. The Deportation and Fate of the Crimean Tatars. self-published, 2000. 198 с.

⁴⁶ Human Rights Watch. Punished Peoples of the Soviet Union: The Continuing Legacy of Stalin's Deportations, 1991. 150 p.

самого народу, але й для розуміння глобальних викликів у сфері захисту прав етнічних меншин. Окрім того, такі праці сприяють усвідомленню сучасної політичної та соціокультурної ситуації кримськотатарського народу, підкреслюючи необхідність збереження їхньої культурної спадщини та сприяння інтеграції в сучасне суспільство.

Виходячи з усіх вище перерахованих факторів, ми можемо підбити підсумки. У першому підрозділі кваліфікаційної роботи «Історіографія проблеми» було здійснено аналіз радянської, сучасної української та зарубіжної історіографії, що досліджує масові репресії проти кримськотатарського населення у 1930–1950-х роках.

Радянська історіографія, що функціонувала під впливом державної ідеології, часто трактувала репресії як необхідний засіб для підтримання державної стабільності та боротьби з «ворогами народу». У цих дослідженнях акцент робився на виправдання політичних рішень радянського керівництва, що суттєво обмежувало об'єктивність та критичний аналіз подій. Водночас, ця історіографія дозволяє зрозуміти офіційну позицію радянської влади та її ідеологічні установки.

Сучасна українська історіографія акцентує увагу на національних інтересах, правах людини та відновленні історичної справедливості. Цей підхід дозволяє краще зрозуміти наслідки репресій для кримськотатарського населення та українського суспільства загалом. Українські дослідники активно займаються вивченням цієї теми, зосереджуючись на розкритті правди про минулі події, а також на вшануванні пам'яті жертв політичних репресій.

Зарубіжні дослідники, незалежні від радянських політичних впливів, надають можливість здійснити порівняльний аналіз та отримати більш об'єктивний погляд на події, що відбулися. Вони застосовують різноманітні методологічні підходи, що дозволяє їм уникнути ідеологічних обмежень та провести глибокий критичний аналіз подій.

Аналіз різних точок зору науковців сприяв поглибленню розуміння історичного контексту, фактів та інтерпретацій масових репресій проти кримськотатарського населення в СРСР. Такий підхід дозволив наблизитися до достовірного образу та усвідомлення цієї важливої теми в історії України. Зіставлення різних історіографічних підходів дало можливість виявити ключові аспекти та тенденції у висвітленні проблеми репресій, що сприяє формуванню більш комплексного та об'єктивного бачення історичних подій.

Таким чином, систематичний аналіз наукової літератури надав можливість всебічно зрозуміти складність та багатовимірність проблеми масових репресій проти кримськотатарського населення в Україні у зазначений період. Враховуючи різні методологічні підходи та перспективи, вдалося здійснити поглиблений аналіз та сформулювати основні висновки щодо цієї складної історичної проблеми. Це сприяє не лише відновленню історичної правди, але й формуванню наукового фундаменту для подальших досліджень у цій галузі.

Отже, аналіз історіографії показує, що вивчення масових репресій проти кримськотатарського населення є важливим аспектом у розумінні політичної та соціальної історії України. Ці дослідження допомагають виявити механізми репресивної політики, її наслідки для різних етнічних груп та їхню боротьбу за свої права. Водночас, вони надають цінний матеріал для подальших досліджень та громадської діяльності, спрямованої на збереження історичної пам'яті та відновлення справедливості. Історіографія масових репресій проти кримськотатарського населення у 1930–1950-х роках є ключовою для глибшого розуміння цього складного та багатогранного історичного феномену. Вона сприяє відновленню історичної правди, формуванню національної пам'яті та розвитку подальших наукових досліджень у цій важливій сфері.

1.2. Джерельна база

Вивчення періоду масових репресій проти кримськотатарського населення у 1930–1950-х роках виявляється складним завданням, що потребує інтеграції різноманітних джерел інформації для досягнення високої об'єктивності та точності аналізу. Цей період характеризується багатогранністю історичних подій, які відображають взаємодію політичних, соціальних та економічних чинників, що вплинули на долю кримськотатарського народу. Оскільки багато аспектів залишаються суперечливими або недостатньо вивченими, аналіз таких подій вимагає системного підходу, який враховує як офіційні архівні документи, так і спогади очевидців, етнографічні дослідження, правозахисні звіти та наукові праці.

У цьому підрозділі ми не лише проводимо ретельний аналіз різноманітних джерел, але й систематизуємо їх, розглядаючи їхні категорії та класифікуючи за походженням, змістом та достовірністю. Такий підхід дозволяє забезпечити багатовимірність дослідження та уникнути однобоких трактувань. Зокрема, особливу увагу приділяємо архівним документам, які відображають офіційну позицію тоталітарної держави, а також усним історіям, що розкривають переживання і досвід самих представників кримськотатарського народу. Це дає змогу не лише глибше осмислити історичний контекст, але й оцінити значення масових репресій як інструменту політичного впливу на етнічні спільноти.

Періодична преса, офіційні документи та інші джерела стають основою нашого дослідження, сприяючи комплексному та всебічному аналізу історичних подій та їхніх наслідків.

У комуністичної диктатури внутрішня документація КДБ/НКВС відіграла ключову роль у документуванні та описі репресій та політичних переслідувань. Ці документи надавали детальну інформацію про арешти, депортації, табори примусової праці та інші форми репресивного впливу, що

були застосовані проти кримських татар та інших етнічних груп. Цю інформацію взято з опублікованих збірників документів. Зокрема, у збірнику документів «Кримські татари: шлях до повернення. Кримськотатарський національний рух (друга половина 1940-х – початок 1990-х років) очима радянських спецслужб» містяться важливі документи, такі як «Спеціальне повідомлення КДБ при СМ УССР в ЦК КПУ. 6 листопада 1967 року», «Докладная записка КГБ при СМ УССР в ЦК КПУ, тов. Щербицькому В. В. 10 грудня 1975 року» та «Інформаційне повідомлення КДБ при СМ УССР в ЦК КПУ. 27 серпня 1975 року»⁴⁷. Ці опубліковані документи відображають реальний стан справ у період радянської диктатури та є цінним джерелом для вивчення масових репресій та порушень прав людини. Їх аналіз дозволяє краще зрозуміти механізми політичного переслідування та його вплив на життя та долю народів, включаючи кримських татар.

Одним з важливих джерел для дослідження є збірник документів «Депортовані кримські татари, болгари, вірмени, греки, німці: збірник документів (1941–1998)», виданий Державним комітетом України у справах національних меншин та міграції⁴⁸. Цей збірник містить важливі документи, що стосуються депортації різних етнічних груп, зокрема кримських татар. Важливість цього збірника полягає в його здатності надати детальну картину репресивної політики Радянського Союзу, включаючи адміністративні рішення, накази та інші офіційні документи, які розкривають механізми депортацій та їх вплив на етнічні меншини. Документи цього збірника дозволяють дослідникам вивчити конкретні випадки депортації, зокрема умови, в яких перебували депортовані, їхнє розселення в нових місцях, труднощі адаптації та взаємодію з

---

⁴⁷ Кримські татари: шлях до повернення. Кримськотатарський національний рух (друга половина 1940-х – початок 1990-х років) очима радянських спецслужб. Збірник документів. Київ: Вид-во, 1998. С. 123–124.

⁴⁸ Депортовані кримські татари, болгари, вірмени, греки, німці: збірник документів (1941–1998) / Державний комітет України у справах нац. та міграції; кол. упоряд.: Ю. Білуха (керівник), С. Рудик (передмова), О. Власенко та ін. Київ: Абрис, 1999. 176 с.

місцевим населенням. Так, вони містять інформацію про розпорядження радянських органів влади щодо організації депортаційних операцій, створення спецпоселень та умови життя в них. Також вони розкривають аспекти, пов'язані з економічною діяльністю депортованих осіб, їхньою соціальною інтеграцією та культурною адаптацією на нових місцях проживання. Використання цих документів дозволяє створити більш детальну та об'єктивну картину історичних подій, пов'язаних з масовими репресіями та депортаціями, та краще зрозуміти складні процеси, що вплинули на розвиток національних спільнот в Україні та інших регіонах колишнього СРСР.

На першому етапі роботи ми звернемося до джерел, які включають архівні документи, свідчення очевидців та інші матеріали, що не були опубліковані раніше. Особливу увагу буде приділено документам, збереженим у державних та регіональних архівах, які відображають офіційну політику тогочасної влади, а також особистим свідченням та мемуарам, що дозволяють відтворити людський вимір трагічних подій. Аналіз таких джерел сприятиме формуванню більш глибокого розуміння реальних наслідків репресій для кримськотатарського населення, їхнього впливу на соціальну, економічну та культурну сфери життя громади.

Другий аспект, який ми розглянемо, – це опубліковані документи, включаючи оцифровані архівні матеріали, доступні в інтернеті та електронних базах даних. Завдяки розвитку технологій з'явилася можливість працювати з великим обсягом інформації, що міститься у відкритих джерелах, таких як наукові статті, монографії, збірники документів та бази даних з історичних матеріалів. Ці ресурси є важливим доповненням до неопублікованих матеріалів, оскільки вони часто включають критичний аналіз і контекстуалізацію подій, що дозволяє комплексно дослідити репресії та їхні наслідки для кримськотатарського народу.

Збірник документів «Крымскотатарское национальное движение в 1917–1921 гг. Документы», зібраний А. Зарубіним, є цінним джерелом, присвяченим національному руху кримських татар у період з 1917 до 1921 року. У цьому виданні зібрано різноманітні документи, які надають глибоке розуміння політичних і соціальних процесів того часу. Матеріали збірника допомагають висвітлити передумови та розвиток кримськотатарського національного руху, що є важливим контекстом для подальшого розуміння масових репресій проти кримсько-татарського населення⁴⁹.

У цілому, науково-практичний дискусійно-аналітичний збірник «Вопросы развития Крыма» (вип. 3) містить широкий спектр документів, що стосуються розвитку Криму. Це видання містить 332 сторінки аналітичних матеріалів і документів, які надають цінну інформацію про політичні, економічні та соціальні процеси в Криму. Збірник є важливим джерелом для дослідження різноманітних аспектів розвитку регіону, включаючи питання кримськотатарського населення⁵⁰.

Останнім, але не менш важливим, елементом нашої джерельної бази є періодична преса, яка відіграє значну роль у відтворенні історичного контексту. Періодичні видання, зокрема газети та журнали, надають унікальну можливість дослідити офіційні наративи, які просувала тогочасна влада, а також суспільні реакції на події, пов'язані з масовими репресіями проти кримськотатарського населення. Вони можуть відображати як пропагандистські інструменти тоталітарного режиму, так і певні приховані настрої серед громадян, які іноді проскакують між рядками офіційної риторики.

---

⁴⁹ Зарубин А. Г. Крымско-татарское национальное движение в 1917–1921 гг. Документы // Вопросы развития Крыма (научно-практический дискуссионно-аналитический сборник). Вып. 3. Симферополь, 1996. 332 с.

⁵⁰ Вопросы развития Крыма. Научно-практический дискуссионно-аналитический сборник документов. Вып. 3. Симферополь, 1996. 332 с.

Аналіз цих різноманітних джерел надасть нам можливість отримати комплексне уявлення про масові репресії проти кримськотатарського населення в СРСР та їхні наслідки. Використання періодичної преси в поєднанні з архівними матеріалами, свідченнями очевидців і опублікованими документами створить багатовимірну картину подій. Такий підхід допоможе не лише краще зрозуміти механізми репресивної політики, але й оцінити її вплив на суспільну свідомість і подальшу долю кримськотатарського народу.

Перший етап нашої роботи передбачає аналіз *неопублікованих джерел*, що включають у себе архівні документи, свідчення очевидців та інші матеріали, які не були раніше опубліковані. Цей етап є важливим для отримання найбільш повної картини тогочасних подій та їхніх наслідків. Ми плануємо детально проаналізувати ці джерела, щоб здобути ретельне розуміння контексту і динаміки масових репресій проти кримськотатарського населення у зазначений період часу.

Основні види неопублікованих джерел включають спогади очевидців, які пережили депортацію, та їхніх нащадків. Свідчення очевидців є надзвичайно важливими для розуміння людських страждань і психологічних наслідків цих подій. Одним із таких джерел є праця «Довга дорога до Криму. Три історії про депортацію та повернення», розміщена на Укрінформ, яка містить розповіді людей, що пережили депортацію та повернулися до Криму після років вигнання. Зокрема, ці розповіді висвітлюють особистий досвід та емоції тих, хто постраждав від депортації, і є цінним матеріалом для аналізу⁵¹. Ці спогади є безцінним джерелом інформації, оскільки вони не лише документують факти, але й відображають особисті переживання та емоції людей, які стали жертвами репресивної політики. Аналіз таких джерел допоможе глибше зрозуміти вплив

---

⁵¹ Довга дорога до Криму. Три історії про депортацію та повернення. Укрінформ. Зера Аширова. Київ 18 травня 2021 року. URL: <https://www.ukrinform.ua/rubric-crimea/3247071-dovga-doroga-do-krimu-tri-istorii-pro-deportaciu-ta-povernenna.html>

депортацій на окремих людей та громади, а також сприятиме формуванню цілісної картини історичних подій.

Перейдемо до розгляду наступного етапу, а саме *опублікованих документів*. Цей етап зосереджується на аналізі матеріалів, які вже були введені до наукового обігу, що дозволяє використовувати їх як основу для співставлення та доповнення неопублікованих джерел. Одним із найважливіших джерел для нашого дослідження є архівні матеріали, збережені у фондах Центрального державного архіву вищих органів влади та управління України (ЦДАВО України). Важливість цих документів полягає у їхній здатності висвітлювати офіційну політику держави та адміністративні механізми реалізації масових репресій.

Значна частина цих архівних матеріалів вже оцифрована і розміщена на офіційному сайті ЦДАВО України, що забезпечує до них зручний доступ дослідникам. Використання таких документів дозволяє аналізувати законодавчі акти, урядові постанови, протоколи засідань, звіти та інші офіційні документи, які відображають державний підхід до кримськотатарського населення. Ці джерела є незамінними для вивчення політики тоталітарного режиму, її впливу на етнічні меншини та соціальні наслідки, які вона спричинила.

Фонд 1 «Верховна Рада Української РСР (Верховна Рада України)», опис 18, справа 1055 «Листи про переселення кримських татар», охоплює період з 1973 до 1988 років. Цей фонд містить цінні документи, які розкривають інформацію про переселення кримських татар та їхнє повернення на історичну батьківщину. Ці документи включають листи, що відображають політику і заходи, спрямовані на переселення, а також відповіді на звернення кримських татар щодо їхнього повернення до Криму⁵².

---

⁵² Центральний державний архів вищих органів влади та управління України (ЦДАВО України). Ф. 1 «Верховна Рада Української РСР (Верховна Рада України)», оп. 18, справа 1055 «Листи про переселення кримських татар», 1973–1988 рр. URL: <https://tsdavo.gov.ua/novyny/represiyi-nad-krymskymy-tataramy-povernennya-na-batktivshhynu/>

Документи цього фонду є надзвичайно важливими для нашого дослідження, оскільки вони містять деталі щодо адміністративних рішень, офіційної кореспонденції та інших матеріалів, які ілюструють процес репресій і переселення кримських татар. Аналіз цих документів дозволить краще зрозуміти політичний і соціальний контекст, в якому відбувалися ці події, а також механізми, за допомогою яких радянська влада здійснювала свою політику щодо кримськотатарського населення.

Особлива увага приділяється періоду з 1973 до 1988 років, коли кримські татари активно зверталися до Верховної Ради Української РСР з вимогами про повернення на батьківщину. Листи з цього періоду відображають настрої та сподівання кримськотатарської громади, їхнє прагнення до справедливості та відновлення своїх прав. Вони також демонструють реакцію радянської влади на ці звернення та заходи, які були вжиті для контролю та управління процесом переселення. Доступ до таких джерел є важливим для отримання об'єктивного уявлення про характер та масштаби репресій проти кримськотатарського населення, а також для розуміння соціально-політичної динаміки, що супроводжувала цей процес.

Періодична преса включає газети, журнали та інші видання, які відображали різні погляди та думки суспільства на важливі події, включаючи масові репресії. Статті, редакційні коментарі, інтерв'ю та інші матеріали дають нам можливість зрозуміти реакцію громадськості на репресії, а також динаміку змін у суспільному відношенні до цих подій упродовж різних періодів часу.

Аналіз періодичної преси доповнить наше розуміння контексту, у якому відбувалися масові репресії, та надасть додаткові дані для вивчення їхніх причин та наслідків. Враховуючи різноманітність джерел у періодичній пресі та їхню публікаційну активність, ми зможемо отримати більш повне уявлення про динаміку масових репресій проти кримськотатарського населення в СРСР.

Після депортації кримських татар з Криму у 1944 році кримськотатарські газети в Україні припинили своє існування. Однак відродження кримськотатарської преси відбулося у часи перебудови. З 1990 року почала виходити газета «Авдет» («Повернення»), видання «Організації кримськотатарського національного руху», а пізніше – «Фонду Крим»⁵³. Ця газета висвітлює події кримськотатарського життя в Криму та зосереджує увагу на поверненні кримських татар з місць депортації на Батьківщину. Зокрема, у газеті публікуються статті про проблеми інтеграції кримських татар у суспільство Криму, матеріали з історії Криму та національно-визвольного руху, а також релігійні питання. Вона також активно висвітлює події за кордоном, включаючи думки Андрія Сахарова про кримських татар та матеріали про співпрацю з Рухом та Українською республіканською партією.

Інше видання, яке почало виходити з 1989 року, – газета «Къырым». Вона приділяє увагу проблемам кримських татар, караїмів та кримчаків, а також публікує матеріал про історію кримськотатарської преси. Після окупації РФ встановило контроль і цензуру над газетою, під тиском видання було перереєстроване на російське⁵⁴.

Газета «Янъы дюнъя», яка відновила своє видання у 1991 році, та до окупації Криму РФ у 2014 році виходила виключно кримськотатарською мовою⁵⁵. Ці періодичні видання надають важливі відомості про історію, культуру та сучасні події кримськотатарського народу, допомагаючи зрозуміти їхню роль у суспільстві, а також служать гарним джерелом для історичних досліджень.

Отже, другий підрозділ нашої роботи присвячений аналізу джерельної бази, яка використовувалася для дослідження періоду масових репресій проти

---

⁵³ Авдет. – [1990–2000]. URL: <https://ua.krymr.com/a/krymskotatarska-hazeta-avdet-krym-shevket-kaybullaiev/31202817.html>

⁵⁴ Къырым. – [1989]. URL: <http://www.qirim.info/>

⁵⁵ Янъы Дюнъя. – [1991]. URL: <http://www.yanidunya.org/>

кримськотатарського населення у 1930–1950-х роках. Для ретельного осмислення цієї складної історичної проблеми використовувалися різноманітні за своїм типом, походженням та наповненням джерела.

Аналіз неопублікованих джерел, зокрема архівних документів та свідчень, надав можливість поглибленого вивчення контексту та характеру репресивних заходів, а також допоміг уникнути однобічності підходу до досліджуваної проблеми. Аналіз опублікованих документів та періодичної преси розширив наше розуміння режиму репресій та реакції суспільства на них. Загальний аналіз різноманітних джерел дозволив створити об'єктивне та глибоке розуміння історичної проблеми масових репресій проти кримськотатарського населення.

1.3. Методологія та методи дослідження

Дослідження масових репресій проти кримськотатарського населення в СРСР у 1930–1950-х роках вимагає застосування комплексного методологічного підходу, що дає змогу охопити багатогранність цієї історичної проблеми. Цей підхід передбачає використання міждисциплінарних методів, які поєднують історичний, соціологічний, культурологічний та правознавчий аналіз, щоб забезпечити всебічне вивчення теми. У цьому підрозділі розглянемо теоретичні концепції, методи дослідження та інструменти аналізу, що застосовувалися у нашій роботі для досягнення поставлених наукових цілей.

Основу методології становить історичний аналіз, який спрямований на реконструкцію хронології подій та вивчення політичних рішень, які визначали репресивну політику тогочасної влади. Використання критичного підходу до аналізу архівних документів дозволяє виявити причини та механізми реалізації репресій. Крім того, значна увага приділяється усним історіям та особистим свідченням, які дають змогу вивчити вплив цих подій на індивідуальному та соціальному рівнях. Соціологічний компонент дозволяє аналізувати структурні

зміни в суспільстві, викликані репресіями, тоді як культурологічний аспект допомагає зрозуміти, як ці події вплинули на кримськотатарську ідентичність та культурну спадщину. Завдяки такому комплексному підходу можна досягти більш об'єктивного та глибокого розуміння проблематики.

Почнемо з теоретичних засад дослідження. Для вивчення історичних подій, пов'язаних з репресіями проти кримськотатарського народу, ми спираємося на основні принципи історичної науки: історизм, багатофакторність, об'єктивність та науковість. Принцип історизму допомагає аналізувати події в контексті їхнього часу. Принцип багатофакторності враховує вплив різних чинників на історичні події. Принцип об'єктивності забезпечує неупереджений підхід до аналізу джерел. Принцип науковості передбачає використання наукових методів дослідження. Використання історичного матеріалу, аналіз його в контексті часу та місця, а також ретельне документування дозволяють нам уникнути перекручень та забезпечити об'єктивність у висновках.

Принцип історизму, як важливий методологічний принцип нашого дослідження, дозволяє нам розглядати події та явища в їхньому історичному контексті. Цей принцип враховує зміни, які відбувалися у суспільстві та політиці упродовж досліджуваного періоду і їх вплив на репресивну політику стосовно кримськотатарського населення.

Принцип багатофакторності слугує ключовим методом аналізу, оскільки дозволяє враховувати та вивчати вплив різноманітних чинників на хід подій. Ми аналізуємо політичні, економічні, територіальні та ідентичні чинники, які впливали на репресивну політику проти кримськотатарського населення. Сприймаючи репресії як складний і багатоаспектний процес, ми досліджуємо взаємодію цих чинників та їхній вплив на розвиток подій.

Ці принципи методології дослідження забезпечують нам системний та глибокий аналіз подій та явищ, пов'язаних з масовими репресіями проти кримськотатарського населення в Україні у визначений період. Їх застосування

допомагає нам отримати повніше розуміння цієї складної історичної проблеми та її важливості для сучасного суспільства.

Аналізуючи діяльність кримськотатарських груп під час цього періоду, ми враховуємо їхні реакції на зміни в суспільстві, політичну ситуацію та економічні умови. Це дозволяє нам зрозуміти, які чинники впливали на формування та розвиток репресивної політики проти кримськотатарського населення.

Для досягнення мети дослідження ми застосовуємо загальнонаукові, спеціально-історичні та джерелознавчі методи дослідження. Одним із найважливіших методів є аналіз історичних джерел. Ми ретельно досліджуємо архівні документи, листування, звіти та інші первинні джерела, які свідчать про масові репресії проти кримськотатарського населення у вказаний період.

Метод компаративного аналізу дозволяє порівняти досліджувані події з історичними аналогіями, проаналізувати їхні наслідки та вплив. Цей метод дозволяє нам краще зрозуміти особливості репресивної політики відносно кримськотатарського населення. Метод контент-аналізу періодичних видань дає можливість проаналізувати публікації та висловлювання на тему репресій проти кримськотатарського народу, а також їхній вплив на громадську думку та свідомість. Метод історичного порівняння дозволяє порівняти різні періоди та події в історії репресивної політики проти кримськотатарського народу, виявити закономірності та тенденції. Використання комплексу методів дослідження дозволяє нам отримати глибоке та всебічне розуміння подій, пов'язаних з масовими репресіями проти кримськотатарського населення.

Застосування комплексного методологічного підходу у дослідженні масових репресій проти кримськотатарського населення в СРСР у 1930–50-ті роки виявилось ключовим етапом у формуванні наукової роботи. Ретельний аналіз теоретичних концепцій тоталітаризму, політичних репресій та етнічних чисток, методів дослідження та інструментів аналізу дозволив нам

систематизувати та розглянути цю складну історичну проблему з різних точок зору. Зокрема, використання принципів історичної науки забезпечує об'єктивність та достовірність наших висновків, а метод аналізу історичних джерел дозволяє нам зрозуміти сутність та масштаби репресій проти кримськотатарського населення.

Принципи історизму та багатофакторності стали основою нашого дослідження, а їх застосування дозволило систематично розглянути вплив різних чинників на розвиток репресивної політики. Крім того, метод компаративного аналізу дозволяє нам порівняти досліджувані події з іншими історичними аналогіями, що сприяє глибшому розумінню специфіки репресій проти кримськотатарського народу. Використання різноманітних методів, таких як контент-аналіз періодичних видань та історичне порівняння, допомагає нам збагатити наше дослідження і зрозуміти його значення для сучасного суспільства.

У цілому, комплексний підхід із застосуванням загальнонаукових, спеціально-історичних та джерелознавчих методів дослідження дозволяє нам отримати глибоке та всебічне розуміння подій, пов'язаних з масовими репресіями проти кримськотатарського населення.

РОЗДІЛ 2

МАСОВІ РЕПРЕСІЇ ПРОТИ КРИМСЬКОТАТАРСЬКОГО НАСЕЛЕННЯ У 1930-ТІ РР.

Другий розділ цієї роботи присвячено аналізу масових репресій, що зазнало кримськотатарське населення України наприкінці 1920-х – у 1930-х роках у межах радянської політики колективізації, розкуркулення та голодомору. Ці процеси, ініційовані радянською владою з метою утвердження комуністичної ідеології та створення ідеального «соціалістичного» суспільства, мали руйнівні наслідки для економіки, культури та соціальної структури кримськотатарського народу. Національні меншини, до яких належали кримські татари, стали об'єктом цілеспрямованих дій, спрямованих на придушення їхнього культурного й соціального опору через масові переслідування, репресії та економічну експлуатацію.

У цьому розділі розглядається низка ключових аспектів, зокрема роль радянської влади у формуванні механізмів репресій, характер цих репресій та їхній вплив на кримськотатарське суспільство. Сучасна історіографія дедалі більше зосереджується на вивченні причин, масштабів і наслідків цих подій, аналізуючи архівні документи, свідчення очевидців та матеріали періодичної преси. Увага приділяється також соціально-економічним та політичним факторам, які зробили можливим впровадження політики, що призвела до масових репресій. Таким чином, даний розділ спрямований на розкриття глибинних процесів, що супроводжували ці трагічні події, та їхнього значення для історії кримськотатарського народу.

Цей розділ покликаний не лише проаналізувати особливості репресій, але й розглянути їх у ширшому контексті загальнорадянської політики того часу. Радянський режим, прагнучи встановити ідеологічний контроль та посилити централізовану владу, впроваджував політику, яка мала нищівні наслідки для

національних меншин, зокрема кримських татар. У цьому контексті важливо дослідити, як масові репресії стали інструментом не лише економічного та політичного тиску, а й засобом культурної асиміляції та руйнування соціальної структури кримськотатарського суспільства.

Завдяки аналізу архівних матеріалів, документальних джерел та свідчень очевидців ми прагнемо відтворити реальну картину політичних переслідувань, що включали конфіскацію майна, примусові переселення, репресії проти інтелігенції та звичайних громадян. Ці події спричинили численні втрати, зруйнували традиційний спосіб життя кримських татар і залишили глибокий слід у їхній історичній пам'яті. Розгляд цих аспектів дозволить не лише виявити специфіку репресій, але й зрозуміти їхній довготривалий вплив на культурне та соціальне життя кримськотатарського народу.

2.1. Політика розкуркулення і колективізації

Період колективізації в Радянському Союзі, що розпочався наприкінці 1920-х років, став ключовою віхою у трансформації аграрного сектора, який піддавався радикальним змінам з боку державної влади. Колективізація, будучи елементом загальної стратегії індустріалізації, була спрямована на ліквідацію індивідуального селянського господарства та створення великих колективних господарств – колгоспів. У межах цієї політики радянська влада переслідувала мету ліквідації «куркульства», тобто заможного селянства, яке вважалося політично неблагонадійним і таким, що протидіє соціалістичним перетворенням. Це призвело до масових конфіскацій майна, депортацій та залучення значної частини населення до примусової праці, що реалізовувалося через систему трудових таборів.

Для кримськотатарського населення Криму колективізація мала особливо драматичні наслідки. З одного боку, вона знищувала традиційну економічну

основу життя, позбавляючи місцеві громади їхніх господарств і засобів до існування, з іншого боку – підривала культурну ідентичність, намагаючись асимілювати та викоринити національну самобутність цього народу. Масові репресії, які супроводжували колективізацію, включали примусову депортацію кримських татар з рідних місць проживання, що призводило до соціальної дезінтеграції та руйнації традиційних громадських структур.

Репресії, що супроводжували колективізацію, охоплювали широкий спектр примусових заходів – від адміністративного тиску, такого як штрафи, конфіскації майна та примусова мобілізація до колгоспів, до фізичного насильства, включаючи арешти, депортації та навіть страти. Одним із методів примусу була запроваджена радянською владою Постанова ЦВК та РНК СРСР «Про охорону майна державних підприємств, колгоспів та кооперації і зміцнення громадської (соціалістичної) власності» від 7 серпня 1932 року (народна назва – Закон «Про п'ять колосків»)⁵⁶, яка передбачала суворі покарання, зокрема розстріл або багаторічне ув'язнення, за найменші спроби привласнення зерна для виживання. Для кримських татар та інших національних меншин, які намагалися зберегти свої господарства та відмовлялися вступати до колгоспів, такі заходи ставали катастрофічними – призводячи до масової дезінтеграції сімей, переслідувань та зростання кількості трудових таборів у Криму та інших регіонах.

Значною мірою ці репресії спричинили голодомор 1932–1933 років, який став трагічним явищем для багатьох етнічних груп, зокрема і для кримських татар. Політика реквізиції зерна та блокування продовольчих поставок, яка була застосована радянською владою до селянських господарств, залишала місцеве

---

⁵⁶ Постанова ЦВК та РНК СРСР «Про охорону майна державних підприємств, колгоспів і кооперації та зміцнення суспільної (соціалістичної) власності» від 7 серпня 1932 року. URL: <https://web.archive.org/web/20190717141637/http://www.adm-pl.gov.ua/photo/32-33/archiv/original/10.html>

населення без засобів для виживання. Наслідки голодомору для кримсько-татарського народу стали настільки потужними, що його вплив відчувався у всіх аспектах життя: економіка була зруйнована, культурне та соціальне життя підірване, а демографічні втрати стали незворотними. Ця трагедія залишила глибокий відбиток у колективній пам'яті кримськотатарського народу, змінюючи його історичний шлях та соціальну структуру на покоління вперед.

Політика колективізації, яку радянська влада запровадила на початку 1930-х років, мала руйнівні наслідки для всієї території України, зокрема для Криму, де під примусові заходи потрапили як українське, так і кримсько-татарське населення. У ході цієї політики радянська влада здійснила тотальне вилучення земель, знищуючи приватну власність, яка була основою економічного життя селянства. Це стало елементом стратегії радянського режиму з насильницької ліквідації «куркульства» як класу та глибокої трансформації сільського господарства через створення колективних господарств – колгоспів.

Для українців та кримських татар, у яких приватна власність на землю та індивідуальне господарство були не лише економічною, але й культурною основою, колективізація мала особливо руйнівний ефект. Примусове об'єднання селян у колгоспи супроводжувалося систематичними репресіями, які включали конфіскацію майна, депортацію цілих родин та адміністративний тиск. Як наслідок, соціальна структура кримськотатарської і української громад зазнала глибоких змін. Це призвело не тільки до втрати традиційного способу життя, але й до знищення економічної незалежності значної частини населення, що мало довготривалі наслідки для культури та самобутності народів⁵⁷.

---

⁵⁷ Центральний державний архів вищих органів влади та управління України (ЦДАВО України). Ф. 1 «Верховна Рада Української РСР (Верховна Рада України)», оп. 18, справа 1055 «Листи про переселення кримських татар», 1973–1988 рр. URL: <https://tsdavo.gov.ua/novyny/represiyi-nad-krymskymy-tataramy-povernennya-na-batktivshhynu>.

Особливим інструментом колективізації було розкуркулення – експропріація майна та земель «заможних» селян, яких радянська влада проголошувала «куркулями» і «ворогами народу». Політика розкуркулення призвела до того, що українське і кримськотатарське населення втрачало не лише засоби для існування, а й своє коріння. Багатьох депортували або ув'язнювали, що руйнувало родини і послаблювало громадську єдність⁵⁸.

Колективізація супроводжувалася посиленими репресіями проти всіх, хто чинив опір. Селяни, що намагалися зберегти індивідуальні господарства, зокрема на Кримському півострові, потрапляли під арешти, конфіскації майна та депортації. Примус до колективної праці супроводжувався фізичним та психологічним насиллям, арештами членів родин і загальним тиском на суспільство⁵⁹.

Голодомор 1932–1933 років, який став одним із найтрагічніших наслідків радянської політики колективізації, не обмежувався лише центральними українськими регіонами, а охопив і Крим, де від штучно створеного голоду постраждали як кримські татари, так і українське населення півострова. За оцінками істориків, загальна чисельність загиблих від Голодомору в Україні становить від 3,5 до 4 мільйонів людей, що свідчить про масштабний демографічний вплив цієї політики. У Криму вилучення продовольства супроводжувалося тактикою «чорних дощок» – системою блокад окремих районів, що перешкоджало пересуванню людей у пошуках харчів⁶⁰.

Обмеження пересування, вилучення зерна та примусове вилучення худоби залишало селян у повній безвиході. Лише за кілька місяців голоду тисячі людей,

---

⁵⁸ Вопросы развития Крыма. Научно-практический дискуссионно-аналитический сборник документов. Вып. 3. Симферополь, 1996. 115 с.

⁵⁹ Депортовані кримські татари, болгары, вірмени, греки, німці: Збірник документів Автономної Республіки Крим (1941–1998) / Упоряд.: Ю. Білуха (керівник), В. Петров, Т. Барахаєва, О. Власенко, О. Канівець, Н. Павлік. Державний комітет України у справах національностей та міграції. К.: Абрис, 1999. 82 с.

⁶⁰ Голодомор в Україні. 10 головних фактів // BBC News Україна. 27 листопада 2020. URL: <https://www.bbc.com/ukrainian/features-55061222>

зокрема кримських татар і українців, змушені були залишати свої домівки та прямувати до міських центрів або навіть у сусідні регіони в надії знайти їжу. Однак їхні зусилля часто були марними, оскільки пересування блокувалися, а харчові запаси в містах також контролювалися та вивозилися радянською владою на експорт. Велика кількість людей, які намагалися втекти від голоду, загинули від виснаження або були заарештовані за «порушення режиму».

Політика репресій, спрямована на знищення кримськотатарської ідентичності, включала масове закриття шкіл і мечетей, що слугували центрами збереження національної культури та релігії. Наприклад, у Криму було закрито більшість національних шкіл, де навчання велося кримськотатарською мовою. Медресе, які виконували важливу роль у релігійній освіті та вихованні, також ліквідовувалися. Серед відомих випадків – закриття медресе в Бахчисараї, яке функціонувало з XVII століття і мало історичне значення для кримських татар. Також закривалися мечеті, такі як мечеть Хан-Джамі в Євпаторії та мечеть Джума-Джамі в Бахчисараї, які були релігійними і культурними центрами для багатьох громад⁶¹.

Одночасно зі знищенням релігійних і освітніх центрів радянська влада згортала політику коренізації, яка на початку 1920-х років передбачала певні послаблення для національних меншин, включаючи право на культурний розвиток і використання рідної мови в державних установах. Коренізація, яка на початковому етапі створювала умови для розвитку національних культур та мов, до середини 1930-х років була замінена на політику русифікації. Кримські татари, що мали можливість вести навчання своєю мовою та розвивати національні традиції, зіткнулися з дедалі жорсткішими обмеженнями.

---

⁶¹ Кримські татари: шлях до повернення. Кримськотатарський національний рух (друга половина 1940-х – початок 1990-х років) очима радянських спецслужб. Збірник документів. Київ: Вид-во, 1998. С. 123–124.

Викладачів, що намагалися зберегти кримськотатарську мову в навчальному процесі, звинувачували у «буржуазному націоналізмі» та переслідували.

Закриття шкіл і мечетей, згорання коренізації та репресії проти інтелігенції призвели до швидкої втрати культурних і освітніх основ кримськотатарського народу. Тиск на національну ідентичність формував у кримських татар почуття відчуження від власної культури та нав'язував радянську ідентичність, що в майбутньому мало тяжкі наслідки для відродження та збереження їхньої самобутності.

Внаслідок жорсткої політики значна частина населення Криму та всієї України втратила не тільки матеріальні ресурси, але й національні традиції, що століттями визначали ідентичність місцевих жителів. Чимало дітей, позбавлених батьків, виховувались у середовищах, які не забезпечували збереження культурної спадщини. Це було одним із головних способів асиміляції, який зруйнував автентичний уклад життя кримськотатарського та українського населення⁶².

Дослідження документів із цього періоду свідчать про цілеспрямований характер репресивних заходів проти Криму як частини України. Архівні матеріали підтверджують, що через послідовне знищення соціальної та культурної основи життя влада прагнула утримувати всі аспекти життя під централізованим контролем і таким чином формувати спільний радянський простір без національних відмінностей⁶³.

Централізована політика, яка нав'язувалася з Москви, була жорсткою і не враховувала специфіку національних меншин, включно з кримськими татарами. Контроль і тиск із боку радянської влади лише посилювали конфлікти між

---

⁶² Депортовані кримські татари, болгары, вірмени, греки, німці: Збірник документів Автономної Республіки Крим (1941–1998) / Упоряд.: Ю. Білуха (керівник), В. Петров, Т. Барахаєва, О. Власенко, О. Канівець, Н. Павлік. Державний комітет України у справах національностей та міграції. Київ: Абрис, 1999. 131 с.

⁶³ Османов С. О. Дорога длиною в век. Симферополь: Доля, 2007. 231 с.

державною владою та місцевим населенням, що призводило до постійних репресій і послаблення національних рухів в Україні та Криму⁶⁴.

Отже, репресії, які супроводжували колективізацію та Голодомор, стали глибоким потрясінням для кримськотатарського та українського народів, завдаючи нищівного удару по їхніх традиційних економічних і культурних основах. Примусова колективізація і політика розкуркулення не лише руйнували господарський уклад, але й мали на меті ліквідацію будь-яких проявів самостійності та самобутності, що знищувало основи існування місцевих громад. Політика штучного голоду, спрямована на підкорення населення, стала символом систематичного тиску на Крим та Україну, залишивши глибокий слід у їхній історичній пам'яті.

Наступний підрозділ дозволить глибше проаналізувати методи радянської влади, зокрема політику розкуркулення та колективізацію, що стала основним механізмом примусу. Дослідження цих процесів допоможе краще зрозуміти, як саме радянська влада використовувала економічні та адміністративні заходи для підкорення та асиміляції кримськотатарського населення.

2.2. Наслідки голодомору для кримськотатарського населення

Політика розкуркулення та колективізації, що проводилася в СРСР у 1930-х роках, була однією з наймасштабніших соціально-економічних трансформацій, здійснених радянською владою, і мала глибокий вплив на структуру сільського господарства та суспільні відносини. Розкуркулення – процес експропріації майна заможних селян, які були позначені як «куркулі» або «вороги народу», – стало базовим елементом цієї політики, створюючи умови для насильницького об'єднання індивідуальних господарств у колективні. Колективізація, в свою чергу, не лише означала повну ліквідацію

---

⁶⁴ Вестник национального движения крымских татар (Симферополь). 1988. № 1/2. 152 с.

приватної власності на землю, але й здійснювалася як ідеологічна кампанія, спрямована на централізацію економічної та соціальної системи під контролем держави.

У випадку кримськотатарського населення, яке історично вело традиційне господарство та зберігало особливий соціокультурний уклад, ці процеси мали особливо деструктивний характер. Примусова колективізація й ліквідація приватних господарств не лише підривали економічні основи життя кримських татар, але й торкалися основ їхньої ідентичності, культурного спадку та релігійних традицій. У цьому підрозділі буде розглянуто механізми та методи здійснення політики розкуркулення і колективізації, їхній вплив на кримськотатарське населення, а також довготривалі наслідки, які ця політика мала для регіону та його соціально-економічного розвитку.

Уявімо собі двох селян: Сеїт і Мустафа. Сеїт, маючи трохи більше землі та кілька голів худоби, завдяки своїй працьовитості міг дозволити собі тримати сім'ю у відносному достатку. Мустафа, навпаки, мав зовсім невелике господарство, жив більш скромно, але також вів своє господарство незалежно. У період колективізації радянська влада почала активно таврувати таких селян, як Сеїт, «куркулями» – тобто «ворогами народу», які, на думку влади, заважали соціалістичним перетворенням. Це «куркульство» розглядалося як класовий ворог, який потрібно було знищити.

Сеїт, будучи заможнішим, перш за все підпадав під політику розкуркулення. Це означало, що до нього приходили представники місцевої влади й конфіскували все майно: землю, худобу, інструменти, збіжжя – усе, що було зароблено його працею. Сім'ю Сеїта могли виселити з будинку, після чого відправляли або до віддалених регіонів, таких як Сибір, або навіть до трудових таборів. Його родину розлучали, а дітей часто виховували в інтернатах без можливості зберігати зв'язок із родиною чи культурними традиціями.

Мустафа, хоч і не мав багатого господарства, але через політику колективізації також втрачав своє майно. Його невелике господарство було приєднане до колгоспу, де він уже не працював на себе, а підпорядковувався державі. Відтепер він мав працювати в колективі, де всі прибутки йшли державі, а він сам отримував мізерну оплату у вигляді пайків. Обидва селяни – Сеїт і Мустафа – втрачали можливість контролювати своє життя та господарство, що руйнувало не лише їхню економічну стабільність, але й культурну та соціальну основу їхнього існування.

Політика розкуркулення та колективізації, яку радянська влада активно запроваджувала наприкінці 1920-х – на початку 1930-х років, мала на меті кардинальну перебудову сільського господарства шляхом ліквідації приватних селянських господарств та створення колективних господарств (колгоспів) під повним контролем держави. Згідно з дослідженням В. Сухоноса, колективізація стала однією з найжорсткіших форм соціалістичної реконструкції, яка на практиці перетворилася на масову кампанію репресій, що включала експропріацію майна селян і насильницьке об'єднання їхніх господарств⁶⁵. Однією з основних законодавчих засад для розкуркулення стала постанова Політбюро ЦК ВКП(б) від 30 січня 1930 року, що передбачала вилучення земель і депортацію «куркулів» у віддалені райони⁶⁶.

Колективізація, яка спочатку подавалася як інструмент для підвищення продуктивності та модернізації економіки, на практиці стала потужним засобом контролю над населенням. Як зазначає Н. Худайоров, місцеві та центральні органи активно використовували колективізацію для усунення всіх, хто

---

⁶⁵ Sukhonos V. Collectivization as a form of socialist reconstruction in the Stalinian USSR: historical and legal aspect // *Legal Horizons*. 2020. № 23. С. 7–15. URL: <https://legalhorizons.com.ua/article/view/123>.

⁶⁶ Бикова Т. Політика центру і місцевої влади в сфері землеустрою та переселення в Криму у 1920-х роках // *Українознавство*. 2021. № 1(78). URL: <https://ukrainoznavstvo.org.ua/article/view/224859>.

опирався радянській владі, включаючи заможніші верстви селянства⁶⁷. У 1930 році ця політика досягла свого апогею: радянські функціонери насильно об'єднували селян у колгоспи, що супроводжувалося вилученням землі, худоби та інвентаря. Масовий опір селянства, зафіксований у тисячах випадків виступів проти колективізації, був жорстоко придушений, але це не зупинило продовження кампанії.

Особливо негативно політика розкуркулення вплинула на кримськотатарське населення Криму. Багато сімей були змушені залишити свої господарства, що руйнувало не лише економічні, але й соціальні основи життя кримських татар. Згідно з дослідженням Т. Бикової, до 1931 року значна частина кримськотатарських селян була примусово включена до колгоспів, що мало руйнівний вплив на соціальні структури кримськотатарських громад. Масові депортації торкнулися близько 4 тисяч родин, що негативно позначилося на демографічному складі півострова та послабило культурні зв'язки всередині громади.

Окремим інструментом радянської репресивної політики стала Постанова ЦВК та РНК СРСР «Про охорону майна державних підприємств, колгоспів і кооперації та зміцнення суспільної (соціалістичної) власності» (т. зв. «Закон про п'ять колосків»), запроваджений 7 серпня 1932 року⁶⁸. Ця постанова встановлювала жорстокі покарання за навіть мінімальні порушення, такі як привласнення декількох колосків зерна, і передбачала суворі санкції, включаючи тривалі терміни ув'язнення та навіть смертні вироки. Як зазначає В. Сухонос, цей закон фактично прирікав сільське населення на голод, що

---

⁶⁷ Khudoyorov N. M. The History of the Ideology of Collectivization of the Soviet Government in 1920–1930 // EPRA International Journal of Research & Development (IJRD). 2022. Vol. 7. Issue 2. URL: <https://eprajournals.com/IJRD/epra9530>.

⁶⁸ Постанова ЦВК та РНК СРСР «Про охорону майна державних підприємств, колгоспів і кооперації та зміцнення суспільної (соціалістичної) власності» від 7 серпня 1932 року. URL: <https://web.archive.org/web/20190717141637/http://www.adm-pl.gov.ua/photo/32-33/archiv/original/10.html>

особливо гостро відчули мешканці Криму та України, де голодомор став однією з найстрашніших трагедій ХХ століття⁶⁹.

Таким чином, політика розкуркулення та колективізації радянської влади не лише руйнувала економічні підвалини життя кримськотатарського і українського населення, але й підривала їхню національну ідентичність. Як показує аналіз цих подій, законодавчі акти та централізована політика колективізації створювали передумови для масштабних репресій, які знищили культурний уклад і традиції народів Криму та України.

Політика розкуркулення та колективізації, запроваджена радянською владою, призвела до глибоких соціально-економічних трансформацій у Криму, що мали руйнівний характер для кримськотатарського населення. Втрата права на індивідуальне господарювання, насильницька експропріація та переслідування позбавили цей народ не лише засобів для існування, а й історичного зв'язку з рідною землею. Така примусова трансформація економічного укладу спричинила дезінтеграцію традиційної соціальної структури та створила умови для подальшого соціального розпаду.

Крім економічних втрат, ця політика мала глибокий вплив на культурну ідентичність кримських татар, підриваючи їхню самобутність. Примусове об'єднання селян у колгоспи та систематичне переслідування місцевих традицій призвели до втрати культурних та соціальних зв'язків, які раніше формували основу громади. Відсутність можливості зберігати і передавати рідну культуру наступним поколінням стала однією з причин культурної асиміляції та втрати національної ідентичності.

Однак найстрашнішим наслідком цієї політики став Голодомор 1932–1933 років, який охопив Україну, зокрема і Крим, завдаючи удару по

---

⁶⁹ Sukhonos V. Collectivization as a form of socialist reconstruction in the Stalinian USSR: historical and legal aspect // Legal Horizons. 2020. № 23. С. 7–15. URL: <https://legalhorizons.com.ua/article/view/123>.

кримськотатарському населенню. У наступному підрозділі буде детально розглянуто, як голодомор вплинув на життя кримських татар, спричинивши демографічні втрати та завдавши глибокого удару по соціальній і культурній тканині цього народу.

Цей штучно створений голод був наслідком економічних і політичних рішень, спрямованих на підкорення та уніфікацію сільських громад, а також на придушення національних меншин, які мали відмінний від радянської ідеології спосіб життя. Зокрема, Голодомор охопив і кримськотатарське населення, завдавши значних демографічних втрат, що негативно вплинули на вікову та статеву структуру громади, порушили економічну базу та підірвали соціальну стабільність спільноти. У цьому контексті підрозділ розглядає масштаби демографічних втрат, причини, а також наслідки зміни соціальних відносин, що мали глибокий і тривалий вплив на структуру кримськотатарського суспільства.

Також у підрозділі буде висвітлено питання культурної дезінтеграції, яке виникло внаслідок голодомору. Розпад традиційних соціальних і господарських зв'язків, порушення нормальних умов життя та міграційні процеси суттєво послабили культурну самобутність кримських татар, які до цього зберігали свій особливий уклад та національну ідентичність. Особливий акцент буде зроблено на аналізі довготривалих соціокультурних наслідків, що включають втрату культурної спадщини, знання традиційного побуту та інституту сім'ї, а також соціальне і культурне відчуження, що підривало колективну пам'ять кримськотатарської громади.

Одним із найперших і найглибших наслідків Голодомору для кримськотатарського населення стали масштабні демографічні втрати. У результаті політики вилучення продовольства та неможливості забезпечити базові потреби, значна частина кримськотатарської громади загинула від голоду. Втрата життів серед молодого та працездатного населення мала довготривалий вплив на вікову структуру, оскільки багато родин втратили

здатність продовжувати рід, що вплинуло на природний приріст населення у наступні десятиліття⁷⁰.

Соціальні наслідки Голодомору виявилися у вигляді суттєвого розпаду традиційних громадських зв'язків. Через голодоморні втрати багато родин залишилися без годувальників, що підірвало функціонування сімейних інститутів і порушувало звичну соціальну структуру. Старші покоління, які зазвичай зберігали культурні традиції та передавали їх молоді, часто залишалися ізольованими, що перешкоджало нормальному відтворенню культурної ідентичності серед молодшого покоління⁷¹.

Крім того, насильницька політика колективізації та Голодомор сприяли економічному занепаду кримськотатарських громад. Втрата приватних господарств і майна, масові вилучення зерна й іншого продовольства призвели до економічної нестабільності, зруйнувавши основи традиційної аграрної економіки, на якій базувалося життя кримських татар. Примусовий вступ до колгоспів залишав родини без засобів до існування, що призводило до зниження рівня життя і поступової маргіналізації громад⁷².

Голодомор став також причиною масштабної культурної дезінтеграції серед кримськотатарського населення. Через репресії та голод кримські татари втратили можливість зберігати свою культурну спадщину, що особливо проявлялося в занепаді національних звичаїв і традицій. Місцеві громади, які зазвичай були осередками культурного життя, втратили свої зв'язки та ослабили

---

⁷⁰ Бикова Т. Політика центру і місцевої влади в сфері землеустрою та переселення в Криму у 1920-х роках // Українознавство. 2021. № 1(78). URL: <https://ukrainoznavstvo.org.ua/article/view/224859>.

⁷¹ Sukhonos V. Collectivization as a form of socialist reconstruction in the Stalinian USSR: historical and legal aspect // Legal Horizons. 2020. № 23. С. 7–15. URL: <https://legalhorizons.com.ua/article/view/123>.

⁷² Khudoyorov N. M. The History of the Ideology of Collectivization of the Soviet Government in 1920-1930 // EPRA International Journal of Research & Development (IJRD). 2022. Vol. 7. Issue 2. URL: <https://eprajournals.com/IJRD/epra9530>.

здатність передавати знання про рідний побут та ремесла наступним поколінням⁷³.

Одним із найбільш помітних наслідків стала втрата рідної мови і культурних практик. Багато дітей, чії батьки загинули або стали жертвами репресій, виховувалися в умовах, де не було змоги навчатися рідної мови та традицій. Це призводило до поступової асиміляції, коли молодь приймала радянську культуру, втрачаючи зв'язок зі своїм етнічним корінням⁷⁴.

Психологічні наслідки Голодомору також мали значний вплив на кримськотатарське населення. Постійний страх, голод і втрата рідних формували у кримських татар стійке почуття недовіри до радянської влади. Багато хто з тих, хто пережив Голодомор, згодом брав участь у національно-визвольному русі, прагнучи відновити історичну справедливість і захистити свою культурну спадщину⁷⁵.

Кримськотатарське суспільство, зазнавши Голодомору, також втратило значну частину своєї колективної пам'яті. Історії, традиції та практики, які зазвичай передавалися усно, поступово зникали через розпад родин і громадських зв'язків. Така втрата колективної пам'яті ускладнювала процес культурного відродження, оскільки наступні покоління не мали доступу до повного знання своєї історії та культурної спадщини⁷⁶.

Економічні наслідки голодомору були також відчутними упродовж наступних десятиліть. Кримськотатарські громади, які втратили можливість вести приватне господарство, залишалися у важкому економічному становищі, часто залежачи від державних колгоспів. Це призводило до хронічної бідності

---

⁷³ Представництво Президента України в АР Крим. Розвінчування мітів про Крим: Голодомор. URL: <https://ppu.gov.ua/press-center/rozvinchuvannia-mitiv-pro-krym-holodomor/>.

⁷⁴ Кримські татари в умовах Голодомору / Національний інститут стратегічних досліджень. URL: <https://niss.gov.ua/content/articles/2021/tatary-v-golod-1933/>.

⁷⁵ Історія Криму в запитаннях та відповідях / Відп. ред. В. Смолій; Упорядн. Г. Борjak. НАН України. Інститут історії України. Київ: Наукова думка, 2015. 527 с.

⁷⁶ Міжнародний центр Голодомору. Голодомор і кримські татари. URL: <https://www.holodomor-hrec.com/>

та економічної незахищеності, що ще більше віддаляло кримських татар від їхнього традиційного способу життя⁷⁷.

Голодомор також став причиною виникнення масштабної міграції кримськотатарського населення. Багато родин залишали свої домівки у пошуках їжі або роботи, що призводило до подальшого розпаду громадських зв'язків і поглиблення соціального відчуження. Така міграція зруйнувала звичну структуру поселень, ускладнюючи процес відновлення культурної самобутності після припинення репресій⁷⁸.

Отже, наслідки Голодомору для кримськотатарського населення були багатовимірними та включали економічні, демографічні, соціальні та культурні аспекти. Голодомор став трагічним і водночас консолідуючим фактором, який сформував основу для подальшого національно-визвольного руху кримських татар, зосередженого на збереженні історичної пам'яті та відновленні культурної спадщини⁷⁹.

Таким чином, враховуючи всі вищезазначені факти, ми можемо дійти до наступних загальних висновків щодо питань і тем другого розділу нашого дослідження. Масові репресії проти кримськотатарського населення у 1930-х роках, включаючи політику колективізації, розкуркулення та Голодомор, спричинили глибокі та багатогранні наслідки, які суттєво змінили соціально-економічний, культурний та демографічний уклад життя кримських татар. Система, нав'язана радянською владою з метою підкорення національних меншин, залишила глибокий слід на їхній ідентичності, призвела до

⁷⁷ Кримська трагедія: як Голодомор вплинув на етнічні меншини // Український інститут національної пам'яті. URL: <https://uinp.gov.ua/krym-tragedia>.

⁷⁸ Трагедія 1932–1933 років для кримських татар // Радіо Свобода. URL: <https://radiosvoboda.org/krym-golodomor-32-33>.

⁷⁹ Втрати кримськотатарського населення у Голодомор // Енциклопедія історії України. URL: http://resource.history.org.ua/cgi-bin/eiu/history.exe?Z21ID=&I21DBN=EIU&P21DBN=&S21STN=1&S21REF=10&S21FMT=eiu_all&C21COM=S&S21CNR=20&S21P01=0&S21P02=0&S21P03=TRN=&S21COLORTERMS=0&S21STR=Demografichni_vraty_v_Ukr

демографічного спаду, знищила економічну базу та зруйнувала соціальні структури, що існували в кримськотатарських громадах упродовж століть.

Економічні наслідки цієї політики виявилися у повному знищенні приватної власності та насильницькій інкорпорації сільських господарств до колгоспної системи. Внаслідок цього кримські татари втратили не лише матеріальну основу для існування, а й можливість самостійно відтворювати традиційний уклад життя, що було невід'ємною частиною їхньої культурної ідентичності. Тяжкі демографічні втрати, викликані голодомором, додатково підривали життєздатність громади, порушуючи природний процес передачі знань, традицій та національних цінностей між поколіннями. Втрата молодого та працездатного населення, соціальна дезінтеграція і посилення маргіналізації підривали стабільність суспільства і викликали стійке почуття недовіри до влади, що закарбувалося у колективній пам'яті кримськотатарського народу.

Культурні втрати були не менш значними: постійне закриття національних шкіл, мечетей, ліквідація релігійних і освітніх інституцій, а також систематичне усунення національної мови із суспільної сфери мали на меті не лише зміну економічної структури, а й асиміляцію та русифікацію кримських татар. Зникнення релігійних, культурних та соціальних інституцій зруйнувало зв'язок із традиціями та звичаями, що поколіннями формували кримськотатарське суспільство.

Цей розділ висвітлює багатошаровість репресивної політики та її наслідків для кримськотатарського народу, що підготували підґрунтя для наступного, ще більш драматичного етапу – примусової депортації у 1944 році. У третьому розділі ми дослідимо цей процес як кульмінацію радянської політики тотального контролю та ліквідації національної ідентичності. Депортація кримських татар стала остаточним актом політичних репресій, у результаті якого кримськотатарське населення було позбавлене рідної землі та соціокультурного середовища. Подальший аналіз дозволить нам глибше

усвідомити наслідки примусового виселення, його вплив на культурну спадщину кримських татар та їхню боротьбу за повернення і відновлення національної самобутності.

2.3. Репресії 1937–1938 рр. проти кримськотатарської інтелектуальної еліти

Репресії 1937–1938 років, що відбувалися у рамках сталінського Великого терору, стали одним із ключових етапів знищення національної ідентичності кримськотатарського народу. У цей період радянська влада систематично застосовувала репресивні методи, спрямовані на ліквідацію всіх осередків національного самовираження, а інтелігенція, як головний носій національної культури, просвітництва та ідеологічного спротиву, опинилася в центрі цієї кампанії. Важливу роль у репресіях відіграла мета не лише фізичного знищення провідних діячів культури, науки та освіти, але й цілковитого руйнування інфраструктури, яка забезпечувала розвиток кримськотатарської спільноти.

Фізичне усунення представників інтелігенції супроводжувалося культурним знищенням, що включало закриття шкіл, бібліотек, видавництв та інших установ, які сприяли збереженню й поширенню кримськотатарської культури та традицій. У результаті цієї політики кримськотатарський народ залишився без своїх лідерів, які могли б стати осередком національного опору або відродження. Репресії Великого терору стали не лише трагедією для конкретних осіб чи сімей, а й глибокою раною для всього народу, наслідки якої залишаються відчутними і сьогодні, впливаючи на процеси відновлення національної ідентичності та боротьби за свої права. Масштаби цих подій і їхній

вплив на кримськотатарське суспільство є важливим аспектом вивчення радянської політики щодо національних меншин⁸⁰.

Під час репресій у Криму було заарештовано понад 1500 осіб, з яких значну частину становила кримськотатарська інтелігенція. Це були вчителі, письменники, лікарі, діячі культури, які працювали на збереження і розвиток національної культури. Багатьох із них звинувачували у «буржуазному націоналізмі», «антирадянській діяльності» та «шпиунстві». Більшість звинувачень були сфабрикованими, а судові процеси – формальними, часто позасудовими⁸¹.

Серед жертв репресій був Усеїн Боданінський, видатний діяч культури і засновник Кримськотатарського історико-етнографічного музею в Бахчисараї. У 1938 році його заарештували за звинуваченням у «антирадянській діяльності» і стратили за вироком так званої «трійки». Його діяльність була спрямована на збереження історичної спадщини кримських татар, але всі його напрацювання знищили, а ім'я було викреслено з офіційної історії⁸².

Абдулла Лятіфзаде, ще один представник кримськотатарської інтелігенції, став жертвою репресій у 1938 році. Поет і літературознавець, він був звинувачений у «буржуазному націоналізмі» через свої твори, що відображали історію та традиції кримськотатарського народу. А. Лятіфзаде було розстріляно, а його творчість заборонено, що позбавило народ важливого джерела національної самоідентифікації⁸³.

Ібраїм Таргут, один із перших лікарів кримськотатарського походження, також став об'єктом переслідувань. У 1937 році його заарештували за

⁸⁰ Центральний державний архів вищих органів влади та управління України (ЦДАВО України). Ф. 1, оп. 18, справа 1055 «Листи про переселення кримських татар». URL: <https://tsdavo.gov.ua/novyny/represiyi-nad-krymskymy-tataramy-povernennya-na-batkiyshhynu/>

⁸¹ Зарубин А. Г. Крымско-татарское национальное движение в 1917–1921 гг. Документы // Вопросы развития Крыма. Вып. 3. Симферополь, 1996. С. 255, 332.

⁸² Депортовані кримські татари, болгары, вірмени, греки, німці: Збірник документів. Київ: Абрис, 1999. С. 123–124.

⁸³ Османов С. О. Дорога длиною в век. Симферополь: Доля, 2007. С. 231.

звинуваченням у шпигунстві. Попри це, він уникнув розстрілу, оскільки пішов служити до Червоної армії. Проте у 1944 році, після депортації кримськотатарського народу, його виселили разом із сім'єю як «зрадника»⁸⁴.

Репресії торкнулися і освітньої сфери, яка була важливою складовою кримськотатарського культурного відродження. Багато викладачів шкіл та закладів освіти були заарештовані, а їхні місця зайняли люди, лояльні до радянського режиму. Це призвело до значного зниження якості освіти кримськотатарською мовою, а потім і до її фактичного знищення як освітньої мови⁸⁵.

Архівні документи показують, що радянська влада застосовувала методи системного знищення культури. Репресії супроводжувалися закриттям бібліотек, культурних центрів, національних театрів. Літературні твори кримськотатарською мовою вилучалися з обігу, а їхні автори потрапляли під переслідування⁸⁶.

Багато звинувачень ґрунтувалися на доносах, які часто були сфабриковані. Допити супроводжувалися фізичними тортурами, змушуючи арештованих визнати провину в неіснуючих злочинах. Судові процеси, якщо вони взагалі проводилися, були короткими й формальними. Переважна більшість справ закінчувалася смертними вироками або тривалими термінами ув'язнення⁸⁷.

Масштаб репресій був катастрофічним: за оцінками дослідників, близько 70 % кримськотатарської інтелігенції було знищено або репресовано. Це

---

⁸⁴ Кримські татари: шлях до повернення. Кримськотатарський національний рух (друга половина 1940-х – початок 1990-х років) очима радянських спецслужб. Київ, 1998. С. 123–124.

⁸⁵ Зарубин А. Г. Крымско-татарское национальное движение в 1917–1921 гг. Документы // Вопросы развития Крыма. Вып. 3. Симферополь, 1996. С. 255, 332.

⁸⁶ Центральний державний архів вищих органів влади та управління України (ЦДАВО України). Ф. 1, оп. 18, справа 1055 «Листи про переселення кримських татар». URL: <https://tsdavo.gov.ua/novyny/represiyi-nad-krymskymy-tataramy-povernennya-na-batkiyshhynu/>

⁸⁷ Там само.

створило тривалий розрив у розвитку культури, освіти та науки. Багато важливих аспектів кримськотатарської спадщини було втрачено назавжди⁸⁸.

Репресії також вплинули на самосвідомість кримськотатарського народу. Систематичне переслідування інтелігенції підірвало національну ідентичність, створило атмосферу страху і недовіри, яка тривалий час залишалася в суспільстві. Ці наслідки були посилені депортацією 1944 року, яка завершила процес знищення національного життя⁸⁹.

Сталінські репресії проти кримськотатарської інтелігенції 1937–1938 років не тільки знищили значну частину культурної еліти, але й стали частиною ширшої політики радянської русифікації та асиміляції. У цьому контексті вони можуть розглядатися як один із етапів геноцидної політики проти кримськотатарського народу⁹⁰.

Репресії 1937–1938 років проти кримськотатарської інтелігенції стали однією з найбільш трагічних сторінок в історії цього народу. Вони були спрямовані на знищення носіїв культури, освіти та національної ідентичності, що мали вирішальне значення для збереження культурної спадщини та самобутності кримських татар. Під ударами репресивного апарату опинилися провідні діячі культури, письменники, вчені, вчителі та митці, які формували інтелектуальний і культурний простір свого народу. Одночасно закривалися освітні заклади, театри, видавництва та інші установи, що були осередками кримськотатарської культури.

Наслідки цих репресій виявилися катастрофічними для кримськотатарського народу. Втрата інтелектуального потенціалу значно

---

⁸⁸ Депортовані кримські татари, болгары, вірмени, греки, німці: Збірник документів. Київ: Абрис, 1999. С. 123–124.

⁸⁹ Кримські татари: шлях до повернення. Кримськотатарський національний рух (друга половина 1940-х – початок 1990-х років) очима радянських спецслужб. Київ, 1998. С. 123–124.

⁹⁰ Центральний державний архів вищих органів влади та управління України (ЦДАВО України). Ф. 1, оп. 18, справа 1055 «Листи про переселення кримських татар». URL: <https://tsdavo.gov.ua/novyny/represiyi-nad-krymskymy-tataramy-povernennya-na-batktivshhynu/>

ускладнила розвиток освіти, науки і культури упродовж багатьох десятиліть. Крім того, руйнування інституційної бази культури та ліквідація національної інтелігенції стали основою для подальшої політики асиміляції, спрямованої на стирання національної ідентичності кримських татар. Вплив цих подій залишається відчутним і донині, а їхнє вивчення є важливим не лише для розуміння історичних процесів, але й для усвідомлення сучасних викликів, з якими стикається кримськотатарський народ у своїй боротьбі за збереження ідентичності та культурної спадщини.

РОЗДІЛ 3

КРИМСЬКІ ТАТАРИ У 1940–50-ТІ РР.: ДЕПОРТАЦІЯ І ЗАРОДЖЕННЯ НАЦІОНАЛЬНОГО РУХУ

Третій розділ цього дослідження спрямований на аналіз кульмінаційної фази репресій радянського режиму проти кримськотатарського народу – депортації 1944 року, яка стала апофеозом злочинів сталінської політики. Ця масштабна акція, що відбулася під приводом звинувачень у масовій колаборації кримських татар із нацистським режимом, була реалізована з військовою точністю, безапеляційною жорстокістю та повним нехтуванням базовими правами людини. Вона мала на меті не лише фізичне переселення, але й повне викорінення кримськотатарського народу з його історичної батьківщини, що завдало непоправних втрат його культурній, соціальній та демографічній структурі.

Депортація стала інструментом тоталітарного знищення національної ідентичності, позбавивши кримських татар права на власну історію, мову та традиції. Організована й виконана за рішенням найвищого керівництва СРСР, вона передбачала примусове виселення понад 180 тис. осіб, серед яких були люди всіх вікових груп і соціальних статусів. Умови депортації, що включали масову загибель від голоду, хвороб та виснаження, продемонстрували байдужість влади до людських страждань.

У цьому розділі ми досліджуємо організаційні механізми депортації, аргументи, які використовувалися для її виправдання, та наслідки цієї трагедії для кримськотатарського народу. Особливу увагу приділено ролі радянського державного апарату у плануванні й реалізації цієї акції, а також її впливу на соціальний і культурний розвиток кримських татар. Депортація стала не лише актом етнічного геноциду, але й довготривалим фактором, який визначив історичний шлях і сучасний стан кримськотатарського народу.

У цьому розділі буде розглянуто складну підготовку до депортації, що включала численні адміністративні, військові та пропагандистські заходи, які свідчать про методичність і ретельність, з якими радянська влада реалізовувала цей злочин. Депортація кримських татар не була одиничною акцією, а становила невід'ємну частину репресивної політики СРСР щодо етнічних меншин. Це явище має глибоке значення для розуміння системності й масштабності репресій, які здійснювалися під егідою радянської держави для досягнення тотального контролю над різноманітними соціальними та національними групами.

Розгляд цієї теми дозволяє оцінити не лише безпосередні наслідки депортації, а й проаналізувати багаторічний вплив цієї політики на демографічний, соціальний та культурний розвиток кримськотатарського народу. У третьому розділі детально будуть висвітлені процес депортації, її організаційно-адміністративні аспекти та умови, в яких опинилися депортовані в місцях спецпоселень, що відобразилося на їхньому подальшому історичному шляху.

3.1. Причини і підготовка до депортації кримських татар у 1944 р.

Підрозділ 3.1 присвячений виявленню причин і процесу підготовки до депортації кримськотатарського народу, які радянська влада використовувала як підставу для легітимації одного з найбільш масштабних етнічних злочинів у своїй історії. Депортація, обґрунтована пропагандистськими звинуваченнями у масовій співпраці кримських татар із нацистами, стала ідеологічним інструментом для реалізації політики етнічної чистки. Радянська влада прагнула не лише фізичного вигнання, а й остаточного знищення національної ідентичності кримських татар, усуваючи їх як соціальний та етнічний елемент з території Криму.

Підготовка до депортації проводилася під егідою центральних органів НКВС, що забезпечувало її чітке планування та військову дисципліну виконання. Комплекс підготовчих заходів включав ретельний облік кримськотатарського населення, оцінку матеріальних ресурсів для подальшої конфіскації, а також мобілізацію транспортних засобів для масового виселення. Цей процес підготовки, у своїй скоординованій і безжальній структурі, став яскравим прикладом репресивної політики, що реалізовувалася під беззаперечним контролем державного апарату.

Політична й ідеологічна стратегія депортації кримських татар, розпочата радянським керівництвом у 1944 році, мала низку глибоких передумов, що ґрунтувалися на специфічних політичних і національних питаннях, характерних для сталінської епохи. Першочерговою причиною стало прагнення радянської влади до повного контролю над етнічними меншинами, зокрема тими, чия історична самобутність та культурна ідентичність не відповідали офіційній радянській доктрині. Кримські татари, як корінне населення Криму, тривалий час зберігали свою культуру, релігійні традиції й національні звичаї, що стало однією з причин їхнього переслідування з боку радянської влади⁹¹.

Ідеологічним підґрунтям депортації кримських татар було звинувачення в масовій «зраді» під час Другої світової війни. Радянська пропаганда активно розповсюджувала інформацію про те, що кримські татари, буцімто, активно співпрацювали з нацистами, і це використовувалося як привід для їхнього переслідування та виселення. Водночас ці звинувачення не мали об'єктивної доказової бази, однак вони вдало служили інструментом для виправдання радянської репресивної політики. Кримських татар зображували як потенційно

---

⁹¹ ЦДАВО України. Ф. 1 «Верховна Рада Української РСР (Верховна Рада України)», оп. 18, справа 1055 «Листи про переселення кримських татар», 1973–1988 рр. URL: <https://tsdavo.gov.ua/novyny/represiyi-nad-krymskymy-tataramy-povernennya-na-batktivshhynu>.

«неблагонадійний» елемент, що нібито загрожував єдності і безпеці держави, а депортацію подавали як необхідний захід для збереження внутрішнього ладу⁹².

Насправді звинувачення у «зраді» слугували ширшій політичній стратегії придушення будь-яких національних рухів і відмінностей, які могли б підважити ідеологічну стабільність радянського режиму. Влада розглядала депортацію як засіб вирішення питання «національної неблагонадійності», адже наявність численної національної меншини, яка зберігала власну культуру, мову та звичаї, сприймалася як загроза для монолітного радянського суспільства. Таким чином, депортація кримських татар стала інструментом для створення уніфікованого радянського простору, що відповідало ідеологічним цілям радянської влади, зокрема прагненню знищити будь-які прояви національної ідентичності, які не відповідали офіційній доктрині⁹³.

Політична стратегія радянського керівництва базувалася на ідеї тотальної асиміляції національних меншин. Кримські татари, чий спосіб життя і суспільний лад не узгоджувалися з радянською ідеологією, були об'єктом послідовної політики, спрямованої на ослаблення їхньої культурної та національної ідентичності. Радянська влада побоювалася, що збереження національної самобутності кримських татар у подальшому може спричинити виникнення національно-визвольного руху, спрямованого проти режиму⁹⁴.

Ще однією вагомою причиною депортації кримських татар стала стратегічна зацікавленість Радянського Союзу в Кримському півострові як ключовому військово-стратегічному об'єкті. Крим, що розташований на перетині торговельних та військових шляхів, був важливим центром контролю

---

⁹² Вопросы развития Крыма. Научно-практический дискуссионно-аналитический сборник документов. Вып. 3. Симферополь, 1996. 49 с.

⁹³ Депортовані кримські татари, болгары, вірмени, греки, німці: Збірник документів Автономної Республіки Крим (1941–1998) / Упоряд.: Ю. Білуха (керівник), В. Петров, Т. Барахаєва, О. Власенко, О. Канівець, Н. Павлік. Державний комітет України у справах національностей та міграції. Київ: Абрис, 1999. 93 с.

⁹⁴ Бекірова Г. Кримські татари: депортація і боротьба. Київ: Інститут національної пам'яті, 2021. 62 с.

над Чорноморським регіоном. Для радянського керівництва забезпечення повного контролю над цією територією вимагало створення однорідного населення, максимально лояльного до радянського режиму. Присутність кримських татар, які зберігали тісні культурні й релігійні зв'язки з іншими мусульманськими народами, розглядалася як фактор ризику в разі потенційного військового чи політичного конфлікту. Позичуючи корінне кримськотатарське населення як загрозу для «міцності» радянського контролю, радянська влада бачила в депортації засіб уникнення небажаних впливів ззовні⁹⁵.

Таким чином, депортація кримських татар мала також чітко виражену оборонну мету: створити в Криму умови, де не було б етнічних груп, здатних до опору чи національно-релігійної самоідентифікації, яка могла б протидіяти стратегічним інтересам СРСР у регіоні. Депортація мала послабити потенціал будь-яких сепаратистських настроїв або зростання впливу національних еліт, що забезпечувало б владу над цією важливою територією. Крім того, такі дії дозволяли розв'язати питання національної структури півострова, замінюючи місцеве населення, яке могло чинити спротив, на лояльні до режиму соціальні групи, що в перспективі сприяло посиленню контролю над Чорноморським регіоном та забезпеченню його військово-політичної стабільності⁹⁶.

Ідеологічне підґрунтя депортації кримських татар базувалося на теорії боротьби з «ворогами народу», широко застосовуваній у сталінську епоху. Радянська влада активно використовувала цей ідеологічний принцип для виправдання репресій проти численних етнічних груп, зокрема кримських татар, яких звинувачували у колаборації з нацистською Німеччиною під час окупації. Хоча ці звинувачення часто не мали достатніх доказів, вони стали

---

⁹⁵ Бекірова Г. Півстоліття опору: кримські татари від вигнання до повернення (1941–1991 роки). Нарис політичної історії. Київ: Критика, 2017. 43 с.

⁹⁶ Баран Г. Крим: 1944 рік (архівні джерела про депортацію) // Сучасність. 1993. № 8. С. 58.

потужним інструментом для формування негативного образу кримськотатарського населення в очах радянського суспільства. Така політика виправдовувала жорстокі репресії як частину необхідного «очищення» радянського суспільства від «нелояльних елементів», сприймаючи депортацію як засіб знищення можливого національного опору⁹⁷.

Застосування образу «зрадників» створювало в суспільній свідомості образ кримських татар як загрози для радянської держави. Влада маніпулювала громадською думкою, підсилюючи міф про «зраду» кримських татар, що дозволяло виправдати їх примусове виселення як захід безпеки. Ця ідея тотальної лояльності до режиму передбачала викорінення будь-яких груп, які не відповідали радянським цінностям, а кримські татари, будучи культурно й релігійно відмінними, опинилися серед перших, хто підпав під це «очищення». Таким чином, депортація кримських татар була частиною ширшої радянської стратегії асиміляції, що передбачала усунення етнічних груп, які не вписувалися у формат єдиного радянського суспільства⁹⁸.

Соціально-економічні фактори також відігравали визначну роль у прийнятті рішення про депортацію кримських татар. Конфіскація майна та господарств депортованих слугувала засобом економічного збагачення держави, що прагнула не лише усунути «неблагонадійні» групи, але й отримати від цього матеріальну вигоду. Майно, яке залишали після себе кримські татари, включаючи земельні наділи, житло, сільськогосподарське обладнання та інші ресурси, часто передавалося переселенцям з інших регіонів. Це сприяло не лише економічному підкріпленню радянської влади в регіоні, але й посиленню контролю над Кримом, адже на їх місце переселяли лояльніші до радянського режиму соціальні групи⁹⁹.

---

⁹⁷ Османов С. О. Дорога длиною в век. Симферополь: Доля, 2007. С. 9.

⁹⁸ Некрич А. Наказанные народы. Нью-Йорк: Хроника, 1978. 116 с.

⁹⁹ Uehling G. L. The Crimean Tatars' Deportation and Return. New York: Palgrave Macmillan, 2004. 294 p. 61 с.

Політика вилучення майна та заміщення населення виявилася надзвичайно вигідною як з економічної, так і з політичної точки зору. Вона дозволяла радянському керівництву досягти подвійної мети: з одного боку, ліквідувати культурну та економічну присутність кримських татар, а з іншого – забезпечити ресурсну базу для утримання радянського режиму в регіоні. Отримані ресурси спрямовувалися на підтримку економіки, що відповідало довгостроковій політиці економічної централізації та ідеологічного впливу. Таким чином, соціально-економічний компонент депортації став важливим механізмом для створення однорідного радянського суспільства на стратегічно важливому Кримському півострові¹⁰⁰.

Мотиви депортації кримських татар слід розглядати і в контексті сталінської політики «колективного покарання», що передбачала безрозбірне та масове переслідування цілих етнічних груп без врахування індивідуальної вини. Принцип колективної відповідальності, який став основою для репресивних заходів проти кримських татар, відігравав центральну роль у сталінській політичній системі, надаючи ідеологічного обґрунтування для етнічних чисток. Це дозволяло радянському керівництву обґрунтувати репресії, мотивуючи їх нібито необхідністю покарання «ворогів народу» у межах всієї етнічної спільноти. Політика колективної відповідальності стала ефективним інструментом масового впливу, що дозволяв владі позбавлятися цілих національних груп без розгляду індивідуальних справ, що спрощувало процес здійснення репресій¹⁰¹.

Такий підхід був особливо зручним для досягнення політичних цілей у багатонаціональному СРСР, де кожен етнічний і культурний елемент, що міг суперечити уніфікованій радянській ідентичності, розглядався як потенційна

---

¹⁰⁰ Human Rights Watch. Punished Peoples of the Soviet Union: The Continuing Legacy of Stalin's Deportations. 1991. 15 с.

¹⁰¹ Алексеева Л. М. История инакомыслия в СССР. М.: Современник, 1983. 29 с.

загроза. Використовуючи принцип колективного покарання, радянське керівництво уникало індивідуальних судових процесів, тим самим зменшуючи суспільний та юридичний опір репресіям. У випадку з кримськими татарами цей підхід дозволив радянській владі організувати масштабну депортацію, яка охопила всю етнічну групу, незалежно від фактичної поведінки кожного індивіда, що посилювало політичний контроль над Кримом та сприяло зміцненню централізованої влади в регіоні¹⁰².

Також варто зазначити, що депортація кримських татар була продовженням політики національної стандартизації, характерної для сталінської доби. Прагнучи створити «єдину радянську людину», радянська влада вдавалася до переслідування всіх етнічних спільнот, які не відповідали соціалістичним стандартам, що включали культурну одноманітність, підкорення та асиміляцію. Депортація кримських татар мала сприяти формуванню цього єдиного суспільства через знищення національної ідентичності кримськотатарського народу¹⁰³.

Ще однією важливою причиною депортації кримських татар було прагнення радянської влади забезпечити умови для масштабного переселення інших, лояльних до режиму, народів. Переселення російськомовного населення на територію Криму стало частиною ширшої радянської політики колонізації, що була спрямована на кардинальну зміну етнічного складу півострова. Ця стратегія дозволяла зміцнити контроль над регіоном, стратегічно важливим як з військової, так і з економічної точок зору. Виселення кримських татар створювало можливість для заселення півострова населенням, яке було більш піддатливе до асиміляції в радянське суспільство, знижуючи таким чином ризик

---

¹⁰² Бугай М. Ф. Депортації населення України в 30–50-ті роки // Український історичний журнал. 1990. № 11. С. 20–26.

¹⁰³ Волков А. Перепись населения 1937 года: вымыслы и правда // Перепись населения СССР 1937 года. История и материалы / Экспресс-информация. Серия «История статистики». Вып. 3–5 (часть II). М., 1990. 69 с.

національного відродження серед депортованих народів і прагнення до повернення¹⁰⁴.

Така політика мала довготривалі наслідки для соціальної структури та демографічного складу Криму. Переміщення етнічного складу населення стало інструментом русифікації, спрямованим на перетворення Криму на територію з переважною російською ідентичністю, що посилювало інтеграцію півострова в єдину радянську систему. Через зміну етнічного складу влада намагалася зруйнувати потенційні підстави для відновлення кримськотатарської ідентичності, використовуючи русифікацію як спосіб посилення ідеологічного та політичного впливу на регіон. У підсумку, ця політика значною мірою визначила подальшу долю Криму як стратегічно важливого форпосту Радянського Союзу, де етнічна структура була штучно змінена з метою довготривалого контролю над регіоном¹⁰⁵.

З метою ідеологічної обробки суспільної думки радянська пропаганда активно поширювала уявлення про кримських татар як про «зрадників», що виправдовувало депортацію як захід збереження внутрішньої безпеки держави. Розвиток цієї пропаганди забезпечив підтримку з боку широкого кола населення СРСР, яке вбачало у кримських татарах потенційну небезпеку та виправдовувало репресії. Це дозволило радянському керівництву уникнути суспільного спротиву під час реалізації депортації¹⁰⁶.

Політична вигода від депортації кримських татар включала також можливість укріпити соціальний контроль над регіоном шляхом розміщення в ньому більш лояльних соціальних елементів. Це означало, що влада не просто прагнула позбутися населення, а й розраховувала на подальшу експлуатацію природних і економічних ресурсів Криму, розглядаючи депортацію як засіб

---

¹⁰⁴ Громенко С. В. 250 років фальші. Російські міфи історії Криму. Київ: Folio, 2019. 25 с.

¹⁰⁵ Волобусов О. В. Крымскотатарский вопрос по документам ЦК КПСС (вторая половина 50-х – середина 80-х гг. XX в.). Симферополь, 2008. 80 с.

¹⁰⁶ Возгрин В. С. Исторические судьбы крымских татар. М.: Мысль, 1991. 33 с.

реалізації довгострокової стратегії соціального та економічного розвитку регіону відповідно до ідеологічних норм¹⁰⁷.

Підсумовуючи, депортація кримських татар у 1944 році стала не тільки наслідком ідеологічної боротьби радянської влади з «ворогами народу», але й продуманою операцією з перетворення Криму на стратегічний радянський форпост. Комплексні причини, що включали політичні, ідеологічні та соціально-економічні фактори, сприяли формуванню масштабної кампанії, яка передбачала остаточне викорінення національної ідентичності кримських татар, а також заклала основу для етнічної і територіальної трансформації регіону на користь радянського режиму¹⁰⁸.

Підсумовуючи причини та передумови депортації кримських татар, можна констатувати, що рішення про масове переселення цього народу було багатofакторним і підпорядковувалося стратегічним інтересам радянської влади. Основними мотивами стали ідеологічні, економічні та стратегічні чинники, які взаємодіяли в межах загальної політики репресій і централізації. Ідеологічно депортація обґрунтовувалася концепцією «колективного покарання», що виправдовувало репресії проти цілих етнічних груп. Під приводом звинувачень у «зраді» під час Другої світової війни радянське керівництво насаджувало стереотипи та формувало негативний образ кримських татар, маніпулюючи громадською думкою для легітимації своїх дій. Такий підхід забезпечував суспільну підтримку репресій і зменшував ризик опору як серед самих кримських татар, так і серед інших народів СРСР.

Економічні та стратегічні мотиви також відіграли значну роль у підготовці й реалізації депортації. Виселення кримськотатарського населення з півострова створило умови для масштабного переселення лояльного

---

¹⁰⁷ Калініченко І. О. Крим у складі УРСР: економічний розвиток та соціальні зміни (1954–1991). Харків: Харківський національний університет, 2010. 62 с.

¹⁰⁸ Сергійчук В. Трагедія кримських татар. Київ: Інститут національної пам'яті, 2015. 28 с.

російськомовного населення, сприяючи русифікації та посиленню контролю над регіоном. Конфісковане майно кримських татар стало ресурсом для економічного розвитку Криму, водночас зміцнюючи радянську економіку. З погляду стратегічних інтересів, радянська влада прагнула перетворити Крим на геополітично важливу територію, вільну від потенційних етнічних і політичних «загроз».

Таким чином, депортація кримських татар у 1944 році була не лише актом етнічної чистки, але й інструментом радянської політики, спрямованої на формування нового соціального, економічного та етнічного ландшафту Криму. Вона заклала підґрунтя для тривалих змін у демографічному складі регіону, значно вплинула на кримськотатарський народ і стала однією з найбільш трагічних сторінок його історії.

3.2. Процес депортації та його наслідки

У цьому підрозділі ми зосередимо увагу на питанні організації та здійснення депортації кримських татар у 1944 році, розглядаючи цей процес як одну з наймасштабніших репресивних акцій радянського режиму. Аналіз буде охоплювати ключові аспекти примусового виселення, зокрема методи, що застосовувалися радянською владою для досягнення поставлених цілей. Особлива увага приділятиметься механізмам державного контролю, які включали ретельне планування, централізоване управління, мобілізацію військових і цивільних ресурсів, а також насильницькі дії, спрямовані на забезпечення ефективності операції. Буде розглянуто, як ці заходи сприяли швидкому та майже тотальному виселенню кримськотатарського населення з їхньої історичної батьківщини.

Окрім того, значний акцент буде зроблено на соціальних, демографічних та культурних наслідках депортації, які кардинально змінили життя кримських

татар. Зокрема, буде проаналізовано, як депортація вплинула на соціальну структуру кримськотатарського суспільства, знищуючи традиційні зв'язки й інститути, та спричинила глибоку кризу національної ідентичності. Наслідки примусового переселення також розглядатимуться у контексті втрати культурної спадщини, обмеження доступу до рідної мови та традицій, що стало частиною загальної стратегії радянської влади зі знищення етнічної самобутності кримських татар. Таким чином, цей підрозділ допоможе глибше зрозуміти трагічні наслідки депортації для кримськотатарського народу та її довготривалий вплив на їхнє історичне та культурне життя.

Процес депортації кримськотатарського населення розпочався 18 травня 1944 року як частина масштабної та координованої операції НКВС, очолюваної Лаврентієм Берією. Основною метою операції було повне виселення понад 180 тис. кримських татар з території Криму до спеціально визначених зон в Центральній Азії та Сибіру. Цей захід позиціонувався радянською владою як спосіб забезпечення національної безпеки на тлі звинувачень у «масовій зраді» з боку кримських татар під час Другої світової війни. Проте фактично депортація слугувала способом ліквідації культурно-етнічної автономії, яку кримські татари зберігали, та досягнення абсолютного контролю над Кримом як стратегічним об'єктом. Офіційне обґрунтування депортації стало інструментом для виправдання радикальних політичних рішень, спрямованих на усунення будь-яких груп, чії культурні, національні та релігійні характеристики не відповідали офіційним ідеологічним нормам радянської системи¹⁰⁹.

Ідеологічно ця депортація була обґрунтована звинуваченнями у «масовій зраді» з боку кримськотатарського населення під час нацистської окупації, що використовувалося як формальний привід для етнічної чистки, орієнтованої на

---

¹⁰⁹ ЦДАВО України. Ф. 1 «Верховна Рада Української РСР (Верховна Рада України)», оп. 18, справа 1055 «Листи про переселення кримських татар», 1973–1988 рр. URL: <https://tsdavo.gov.ua/novyny/represiyi-nad-krymskymy-tataramy-povernennya-na-batktivshhynu>.

повне витіснення кримських татар з їхньої історичної батьківщини. На практиці ж депортація переслідувала глибші стратегічні цілі, включаючи інтеграцію території Криму в монолітний «радянський простір», звільнений від потенційно нелояльних груп. Крім того, радянська влада прагнула усунути кримських татар як соціальну групу, що зберігала певну автономію та могла спричинити виникнення національно-визвольних настроїв. Депортація здійснювалася швидко і безжально, із застосуванням жорстких методів, щоб уникнути будь-якого можливого спротиву.

На підставі постанови Державного комітету оборони СРСР № 5859сс, підписаної Й. Сталіним, радянське керівництво здійснило ретельне планування депортації кримськотатарського населення, що передбачало всебічний контроль на кожному етапі операції. У процесі підготовки було організовано облік населення, підготовлено спеціально виділені транспортні засоби та забезпечено наявність військових підрозділів для силового супроводу, що мало на меті забезпечення чіткого виконання операції. Важливо, що організаційна модель депортації відображала стратегію радянської влади уникнути будь-яких можливих проявів опору з боку місцевого населення та нейтралізувати можливі спроби протесту. Механізм депортації був налаштований так, щоб досягти максимальної ефективності та уникнути зайвих затримок, забезпечуючи швидке виконання поставлених завдань¹¹⁰.

Вже упродовж першого дня депортації було здійснено масову мобілізацію: понад 90 тис. осіб було зібрано з їхніх домівок, перевезено до визначених пунктів збору та завантажено на транспортні засоби для подальшого перевезення до залізничних станцій, де на них чекали спеціально підготовлені ешелони. Цей процес, скоординований з надзвичайною оперативністю, дозволив владі уникнути можливих спроб втечі та мінімізувати шанси місцевих

---

¹¹⁰ Вопросы развития Крыма. Научно-практический дискуссионно-аналитический сборник документов. Вып. 3. Симферополь, 1996. 22 с.

жителів на організацію опору. Військові підрозділи, що супроводжували депортованих, забезпечували дотримання жорсткого порядку під час перевезення, гарантуючи виконання кожного етапу операції відповідно до встановлених директив.

Умови транспортування депортованих кримських татар були надзвичайно важкими та нелюдськими. Людей перевозили в товарних вагонах, призначених для перевезення худоби, де повністю були відсутні базові умови для життя, такі як доступ до питної води, їжі чи медичної допомоги. Фактично, такі умови прирівнювалися до примусових тюремних перевезень, де елементарні потреби людини ігнорувалися. За свідченнями очевидців та документами, антисанітарія, відсутність вентиляції та скупченість спричиняли швидке поширення хвороб, що в умовах повної ізоляції в закритих вагонах стало для багатьох депортованих смертним вироком. Люди масово помирали в дорозі від виснаження, хвороб і відсутності медичної допомоги, що значно збільшувало кількість жертв ще до прибуття на місце призначення¹¹¹.

По прибутті до місць депортації, таких як Узбецька РСР, кримські татари зіткнулися з надзвичайно важкими умовами життя та праці, які стали для них випробуванням на виживання. Близько 80 % переселенців були розподілені між колгоспами та радгоспами, де їх змусили працювати за умов крайньої експлуатації. Незвичний клімат, відсутність належних умов для життя та праці, а також постійна загроза репресій лише погіршували становище депортованих. Трудові норми були жорсткими і часто недосяжними, що створювало додатковий тиск на переселенців і призводило до злиднів і виснаження.

Для багатьох кримських татар, звиклих до помірного клімату та умов життя в Криму, адаптація до суворого клімату та важкої фізичної праці в

---

¹¹¹ Депортовані кримські татари, болгары, вірмени, греки, німці: Збірник документів Автономної Республіки Крим (1941–1998) / Упоряд.: Ю. Білуха (керівник), В. Петров, Т. Барахаєва, О. Власенко, О. Канівець, Н. Павлік. Державний комітет України у справах національностей та міграції. Київ: Абрис, 1999. 36 с.

радгоспах і колгоспах стала майже непосильним завданням. Змушені працювати за мінімальних соціальних гарантій і майже без оплати, вони опинилися в становищі напівкріпаків. Переселенці залежали від місцевих адміністрацій, які контролювали їхнє життя, обмежували свободу пересування і зводили будь-які прояви протесту до мінімуму. Це становище підкреслювало систематичний характер репресій, спрямованих на підрив соціальної автономії та культурної ідентичності кримськотатарського народу, що зробило процес депортації одним із найгірших прикладів примусової праці у радянській історії.

Депортація кримськотатарського населення здійснювалася в кілька етапів, з першими масовими виселеннями, що завершилися вже 20 травня 1944 року. За ці кілька днів з території Криму було вивезено більшість населення, а до кінця червня 1944 року радянська влада депортувала понад 180 тис. кримських татар. Як можна уявити для порівняння, цей процес нагадував масове переміщення людей, де кожний етап був розрахований так, щоб максимально швидко та безперешкодно видалити цілі родини з їхніх домівок. Цей організований, жорсткий підхід можна порівняти з процесом евакуації, проте без жодних заходів для збереження життя або умов, необхідних для людського існування.

Процес депортації супроводжувався високим рівнем смертності не лише під час транспортування, а й на нових місцях поселення, де депортовані кримські татари опинилися в умовах абсолютного браку житла, продовольства та медичних послуг. За свідченнями сучасників, уявімо людину, яку виселяють з дому та, подібно до випадків насильного виселення, позбавляють всіх можливостей для мінімально комфортного життя: прибуття на нове місце супроводжувалося відсутністю будь-якої інфраструктури. Більшість прибулих не мала змоги знайти дах над головою, отримати доступ до продовольства чи

базової медичної допомоги, що зумовлювало масові втрати серед ослабленого, виснаженого населення¹¹².

Система «спецпоселень», куди було переселено кримських татар, передбачала суворий облік та звітність перед місцевими органами НКВС. Кожен переселенець був зобов'язаний регулярно реєструватися, а за порушення встановлених правил чи спробу втечі переселенців могли карати тривалим ув'язненням або навіть смертною карою. Це підкріплювало механізми соціального контролю, адже перебування в спеціальних поселеннях обмежувало свободу пересування і позбавляло елементарних громадянських прав. Фактично, депортація була не лише фізичним переміщенням кримських татар, але й елементом жорстокого соціального нагляду, спрямованого на повне підкорення цього народу та ліквідацію будь-якої можливості для збереження їхньої ідентичності та традицій¹¹³.

Далі ми більш детально розглянемо, як саме функціонували ці спецпоселення, умови проживання, а також повсякденне життя кримських татар, яке зазнало глибоких змін під тиском репресивного контролю. Розглянемо також специфіку праці, обмеження в правах та соціальні обмеження, з якими стикалися кримські татари в цих умовах.

Кримських татар позбавили будь-яких прав на збереження національної ідентичності: були заборонені релігійні практики, закриті школи, що викладали кримськотатарською мовою, а будь-які спроби культурного самовираження каралися. Більшість мечетей і національних культурних установ у Криму були зруйновані або переобладнані для інших потреб, щоб стерти історичну і культурну пам'ять про кримськотатарський народ¹¹⁴.

---

¹¹² Кримські татари: шлях до повернення. Київ: Вид-во, 1998. С. 70.

¹¹³ Некрич А. Наказанные народы. Нью-Йорк: Хроника, 1978. 114 с.

¹¹⁴ Громенко С. Война с названиями. Советские переименования в Крыму. Крим. Реалії, 2019. 39 с.

Політика радянської влади щодо кримських татар мала на меті не лише фізичне переміщення, але й руйнування традиційної культури та соціальної структури. Родини часто розлучали під час депортації, діти втрачали контакт із батьками та виховувалися у радянських інтернатах, що мало призвести до асиміляції та втрати національних традицій¹¹⁵.

Інформаційний блокадний режим, що супроводжував депортацію кримських татар, став важливим елементом репресивної політики, спрямованої на ізоляцію та дезінтеграцію цього народу. Радянська пропаганда систематично поширювала негативний образ кримських татар, звинувачуючи їх у масовій «зраді» під час Другої світової війни, що слугувало ідеологічним підґрунтям для їхнього виселення та подальшої маргіналізації. Як і в інших випадках радянських депортацій етнічних груп, наприклад, чеченців або інгушів, влада вдавалася до активного маніпулювання громадською думкою, використовуючи пропагандистські інструменти, які закріплювали ідею колективної відповідальності. Це сприяло відчуженню кримських татар від інших народів СРСР і позбавляло їх підтримки, що посилювало їхню ізоляцію та сприйняття як «чужих» елементів у радянському суспільстві.

Такий підхід спричинив серйозні наслідки на нових місцях поселення: кримські татари зазнавали постійного соціального відчуження, стикаючись із підозрами та дискримінацією з боку інших етнічних груп, зокрема місцевого населення Центральної Азії та Сибіру, де вони були розселені. Подібна практика відтворювала сценарій політики радянської влади, застосованої до депортованих народів Прибалтики та Західної України, яких також звинувачували у «зраді» або «співпраці з ворогом». Випадки дискримінації кримських татар демонстрували, наскільки ефективно радянська пропаганда змогла вплинути на громадську думку, створивши уявлення про цей народ як

---

¹¹⁵ Головченко В. Депортація народів Криму. Київ, 2014. 114 с.

про потенційно неблагонадійний елемент, що виправдовувало подальше обмеження їхніх прав і свобод.

Кримські татари не лише втратили свою рідну землю, але й опинилися в становищі, яке можна порівняти з правовим вакуумом: вони не мали права повернутися на батьківщину і були змушені жити в умовах обмеженої свободи та систематичного нагляду з боку НКВС. Інформаційна блокада, що супроводжувалася ізоляцією від інших народів, відіграла роль інструменту соціального контролю, спрямованого на асиміляцію та викорінення національної самосвідомості кримських татар. Цей підхід, як показує історичний контекст, використовувався радянською владою для стримування культурних і національних рухів, що в перспективі могло б загрожувати централізованій владі, та створення одноманітного радянського простору, де не було місця для національної ідентичності¹¹⁶.

Соціально-економічні умови в місцях спецпоселень, зокрема в Узбекистані та Казахстані, були надзвичайно важкими. Кримські татари не мали доступу до основних засобів для існування і були змушені працювати у важких фізичних умовах. Через відсутність медичної допомоги і недостатнє харчування смертність серед кримських татар досягала критичних рівнів, а частка населення, яке вижило, була вкрай низькою¹¹⁷.

Процес повернення кримських татар до Криму розпочався лише після прийняття указу Верховної Ради СРСР 14 листопада 1989 року, коли депортацію кримських татар і низки інших етнічних груп було офіційно визнано незаконною. Це рішення стало результатом багаторічної боротьби кримських татар за повернення на батьківщину та визнання їхніх прав, однак навіть після десятиліть вигнання процес повернення був надзвичайно складним і супроводжувався численними бюрократичними перепонами. За перші роки

---

¹¹⁶ Салата О. Національна політика СРСР. Київ, 2012. С. 98.

¹¹⁷ Fisher A.W. The Crimean Tatars. Stanford: Stanford University, 1978. P. 235.

після визнання незаконності депортації, зокрема до 1991 року, понад 150 тис. кримських татар розпочали повернення до Криму, однак стикнулися з відсутністю інфраструктури, житлових приміщень і правовими проблемами, що ускладнювало інтеграцію на рідній землі.

Однією з найбільших перешкод для повернення була земельна проблема, адже за час вигнання кримських татар їхні території, будинки й господарства були розподілені серед інших етнічних груп, зокрема росіян, які переважали серед населення Криму. Згідно з даними перепису 1989 року, росіяни становили близько 67 % населення півострова, що суттєво змінило демографічний склад регіону після депортації кримських татар і українців. Ці етнічні зміни ускладнювали процес повернення, адже кримські татари часто стикалися з відмовою у виділенні земельних ділянок або поверненні майна, що належало їхнім родинам до 1944 року. Невирішені питання землеволодіння та конфлікти за власність стали постійним джерелом соціальної напруги, що підживлювало складні міжетнічні відносини в регіоні.

Культурна спадщина кримських татар, зокрема мова, освіта та релігійні установи, також зазнала значних втрат унаслідок депортації та довготривалої відсутності на батьківщині. За час вигнання було втрачено більшість культурних і релігійних пам'яток, знищено школи й заклади, де навчали кримськотатарською мовою. Повернення кримських татар супроводжувалося необхідністю відновлення національної ідентичності, що вимагало додаткових ресурсів і державної підтримки, яка надавалася лише обмежено. Попри визнання депортації незаконною, процес реінтеграції на батьківщині залишався складним і тривалим, адже кримські татари мали не лише повернутися фізично, але й відновити соціальну, культурну та економічну структури, які було зруйновано внаслідок політики радянської влади¹¹⁸.

---

¹¹⁸ Pohl J. Otto. The Deportation and Fate of the Crimean Tatars. Self-published, 2000. 108 с.

Підсумовуючи цей підрозділ, можна зазначити, що процес депортації кримських татар у 1944 році був однією з найжорстокіших репресивних акцій радянського режиму, спланованою і реалізованою на державному рівні з суворим дотриманням військової дисципліни. Ця операція мала на меті не лише фізичне переміщення кримськотатарського народу з їхньої історичної батьківщини, але й повне викорінення їхньої національної ідентичності. Основою для виправдання такого жорсткого заходу стали ідеологічні наративи, підкріплені пропагандою про нібито «масову зраду» кримських татар під час Другої світової війни. Однак детальний аналіз свідчить, що депортація мала також стратегічні та політичні мотиви, серед яких забезпечення повного контролю радянської влади над Кримським півостровом як стратегічно важливим регіоном.

Операція примусового виселення, що охопила десятки тисяч людей, стала початком глибоких соціально-демографічних змін у регіоні. Вона супроводжувалася масштабними людськими втратами, руйнуванням соціальної структури та культурної спадщини кримськотатарського народу. У місцях депортації, таких як Центральна Азія та Сибір, депортовані зіткнулися з новими випробуваннями: важкими кліматичними умовами, фізичними та психологічними стражданнями, а також жорсткими обмеженнями і контролем з боку радянських органів. Ці умови сприяли ще більшому підкоренню та асиміляції кримських татар, ускладнюючи їхнє повернення до нормального соціального та культурного життя.

У наступному підрозділі буде детально розглянуто умови життя кримських татар у період заслання, включаючи економічні, соціальні та культурні виклики, з якими вони стикалися. Буде також проаналізовано механізми державного контролю, спрямовані на обмеження будь-яких спроб відновлення національної самосвідомості, що ще більше посилювало трагічність їхньої долі.

3.3. Умови переселення і життя в місцях депортації

У цьому підрозділі розглядаються умови переселення та повсякденне життя кримських татар у місцях депортації, зокрема в Центральній Азії та Сибіру, куди вони були примусово відправлені у 1944 році. Процес депортації не завершився фізичним переміщенням: кримські татари опинилися в умовах суворого нагляду, обмежених прав та жорсткої соціальної ізоляції, які суттєво вплинули на їхній життєвий уклад. Населені місця, до яких їх направили, були недостатньо облаштовані для прийому такої кількості людей, що призвело до проблем з житлом, продовольством та медичним забезпеченням, посилюючи загальний рівень смертності та соціальної нестабільності серед переселенців.

Аналіз цього періоду дозволяє розкрити соціально-економічні та культурні виклики, з якими зіткнулися кримські татари в нових умовах. Політика «спецпоселень», запроваджена радянською владою, регламентувала кожен аспект життя депортованих, включно з обмеженнями на пересування, вимогами регулярної реєстрації та постійною загрозою покарання за порушення встановлених правил. У цьому підрозділі також буде висвітлено питання адаптації кримських татар до нових умов, їхні спроби зберегти культурну ідентичність та соціальну єдність у жорстоких реаліях спецпоселень.

Умови перебування кримських татар у місцях депортації виявилися надзвичайно важкими, що посилювало трагічний характер їхнього вигнання. Після прибуття до віддалених районів Узбекистану, Казахстану та Сибіру, де не було належної інфраструктури для такої великої кількості переселенців, кримські татари опинилися перед серйозними викликами. Розміщені переважно у тимчасових притулках, які лише частково забезпечували житлові потреби, вони зазнали значних труднощів через відсутність навіть базових зручностей. Багато помешкань були непридатними для проживання: не було доступу до чистої води, електрики чи опалення, що унеможливило нормальні умови

життя. Характеризуючи стан житла, дослідники зазначають, що чимало кримських татар змушені були жити у наспіх облаштованих бараках, пристосованих для короткотривалого перебування, без врахування базових санітарно-гігієнічних норм¹¹⁹.

Непідготовленість місць депортації для життя, посилена жорсткими кліматичними умовами, створювала додаткові труднощі, які знижували шанси на виживання серед депортованих. В умовах середньоазійських пустель в Узбекистані та Казахстані, де влітку температура сягала понад 40° С, а взимку падала до -30° С, кримські татари не мали можливості адаптуватися або отримати достатню підтримку. З огляду на кліматичні особливості, переселенці, які приїхали з більш помірного кримського клімату, швидко зазнавали фізичного виснаження. Відсутність медичної допомоги та інфраструктури для зберігання продуктів харчування призводила до масових захворювань і високої смертності, особливо серед дітей і літніх людей. Таким чином, умови у місцях депортації в поєднанні з суворим кліматом перетворювали процес виживання для кримських татар на справжнє випробування, з яким багато хто не міг впоратися¹²⁰.

Згідно з архівними даними, приблизно 80 % кримських татар після прибуття до місць депортації відразу розподіляли по колгоспах та радгоспах, де вони були змушені виконувати примусову працю в умовах, що не відповідали жодним санітарно-гігієнічним стандартам. У Ташкентській області, наприклад, на 1 тис. депортованих припадало лише 300 житлових місць, що призводило до переповненості та створювало небезпеку швидкого поширення інфекційних захворювань. Через відсутність належних житлових умов та невідповідність кліматичних умов Узбекистану, де депортовані були змушені працювати на

---

¹¹⁹ ЦДАВО України. Ф. 1, оп. 18, спр. 1055 «Листи про переселення кримських татар», 1973–1988 рр. URL: <https://tsdavo.gov.ua/novyny/represiyi-nad-krymskymy-tataramy-povernennya-na-batkivshhynu/>

¹²⁰ Вопросы развития Крыма. Симферополь, 1996. 14 с.

полях і у виробничих комплексах, рівень захворюваності та смертності серед кримських татар стрімко зростав. Крім того, часто траплялися випадки гострих інфекційних захворювань через відсутність чистої води та антисанітарні умови, що ще більше загострювало ситуацію та ставало однією з причин високої смертності в перші роки переселення¹²¹.

Недостатнє харчування та нестача води стали додатковим фактором, що впливав на демографічні показники кримськотатарського населення. За різними оцінками, рівень смертності у перші роки після депортації становив близько 20 % від загальної кількості депортованих, а в окремих районах цей показник досягав 30 %. Така демографічна криза була обумовлена не лише важкими умовами життя та праці, але й політикою радянського керівництва, яке не забезпечувало мінімально необхідних умов для виживання переселенців. Як свідчать документи, у багатьох радгоспах навіть не вистачало продовольства, що змушувало кримських татар харчуватися залишками їжі або використовувати рослинність, що зростала поруч. Брак нормального харчування призводив до поширення авітамінозу, шлунково-кишкових розладів та загального виснаження організму, що ще більше знижувало рівень виживання серед депортованих¹²².

Система обліку та контролю над переселенцями, яку запровадила місцева адміністрація НКВС, стала інструментом суворого адміністративного нагляду, що позбавляв депортованих базових прав і створював атмосферу постійного примусу та контролю. Обов'язковість регулярної реєстрації кожного переселенця у визначених органах влади унеможлиблювала будь-яке самостійне пересування за межі поселення. Кримські татари перебували під наглядом за найменших порушень регламенту, навіть найкоротша відсутність на місці без

---

¹²¹ Депортовані кримські татари, болгары, вірмени, греки, німці: Збірник документів. Київ: Абрис, 1999. 68 с.

¹²² Османов С. О. Дорога длиною в век. Симферополь: Доля, 2007. 40 с.

офіційного дозволу могла стати підставою для суворих покарань, включно з ув'язненням. Така система перетворювала кримськотатарське населення на своєрідний об'єкт «внутрішнього ув'язнення», коли право на свободу пересування та вибір місця проживання обмежувалося фактично до мінімуму, що ускладнювало інтеграцію переселенців та поглиблювало відчуження від зовнішнього світу¹²³.

Крім того, суворий нагляд з боку НКВС супроводжувався заборонаю на будь-які контакти з рідними та знайомими, які залишилися в Криму, що підсилювало соціальну ізоляцію та сприяло поступовій дезінтеграції кримськотатарської спільноти. Оскільки в рамках режиму спеціальних поселень було заборонено відвідувати інші райони без належних дозволів, кримські татари фактично втратили зв'язок з етнічною батьківщиною та можливість підтримувати культурні й родинні зв'язки. Це посилювало процеси культурної асиміляції та психологічного тиску, адже в умовах постійного контролю та обмежень багато депортованих втрачали почуття ідентичності та зв'язку зі своїм народом, що було частиною ширшої стратегії радянської влади щодо етнічної та культурної уніфікації.

Більшість кримських татар, які були депортовані до Центральної Азії, зокрема до Узбекистану та Казахстану, залучалися до примусової праці на сільськогосподарських підприємствах, де умови праці характеризувалися низькою оплатою та відсутністю соціальних гарантій. У радгоспі «Червоний степ» у Кашкадар'їнській області Узбекистану, кримські татари працювали за оплату, яка не відповідала навіть мінімальним життєвим потребам. Заробітна плата була настільки низькою, що переселенці були неспроможні забезпечити себе та свої сім'ї основними продуктами харчування і необхідними речами. Це призводило до масового зубожіння та змушувало багатьох переселенців шукати

---

¹²³ Білов О. Крим у роки Другої світової війни. Київ: Наукова думка, 2013.162 с.

альтернативні способи виживання, включаючи натуральний обмін та допомогу від місцевого населення.

Через відсутність продовольчого забезпечення багато кримських татар намагалися знаходити їжу поза межами господарств, часто ризикуючи життям і свободою, оскільки будь-які спроби порушити режим, наприклад, самовільний збір їстівних рослин чи залишків з полів, жорстко каралися адміністрацією. Контрольні органи НКВС не лише здійснювали нагляд за роботою переселенців, але й контролювали їхній побут, щоб запобігти будь-яким спробам уникнути тяжких умов праці або порушити встановлений порядок. Така система примусу, з одного боку, слугувала інструментом експлуатації робочої сили, а з іншого – була складовою частиною репресивної політики, що мала на меті остаточну асиміляцію кримських татар та повне підкорення їх радянській адміністративній системі¹²⁴.

Однією з найсерйозніших проблем, з якими стикнулися кримські татари в місцях депортації, стала відсутність доступу до належної медичної допомоги та санітарних умов. Це призвело до стрімкого поширення інфекційних захворювань, зокрема тифу та туберкульозу, які забирали життя багатьох переселенців. За даними Л. Алексєєвої, у 1946 році рівень смертності від інфекційних хвороб серед кримських татар, які перебували в таборах і спецпоселеннях, сягнув 15 % від загальної чисельності населення цих поселень. Такі надзвичайно високі показники смертності були пов'язані з постійною антисанітарією, скупченістю людей та відсутністю елементарних гігієнічних умов, що перетворювало будь-яке інфекційне захворювання на масштабну епідемію¹²⁵.

Особливо вразливими до інфекційних хвороб виявилися діти, серед яких смертність була значно вищою, ніж серед дорослого населення. Важкі

---

¹²⁴ Бекірова Г. Кримські татари. Київ: Критика, 2017. 19 с.

¹²⁵ Алексєєва Л. История инакомыслия в СССР. Вильнюс, 1992. 64 с.

кліматичні умови, нестача продуктів харчування та базових медичних засобів у поєднанні з антисанітарними умовами призводили до того, що діти часто не витримували тяжкого життя у спецпоселеннях і масово гинули від виснаження та інфекцій. Як показують численні історичні дані, відсутність системи санітарного контролю та інфраструктури медичної допомоги для депортованих не лише свідчила про недбалість радянської адміністрації, а й була елементом структурного насилля, спрямованого на максимальне послаблення соціального та демографічного потенціалу кримськотатарського народу¹²⁶.

Система освіти для дітей кримських татар у місцях депортації була вкрай обмеженою та спрямованою на асиміляцію, що відповідало політиці радянської влади щодо національних меншин. У більшості поселень навчання велося виключно російською мовою, без будь-якої підтримки культурної та мовної ідентичності депортованих. Це створювало бар'єр для збереження національної самобутності молодого покоління, яке змушувалося відмовлятися від рідної кримськотатарської мови і традицій на користь загальнорадянських норм. Як свідчать архівні документи, лише в окремих районах були надані обмежені можливості для навчання кримськотатарською мовою, що, однак, не перевищувало рівня початкової освіти. Наприклад, в Андижанській області Узбекистану лише один із десяти освітніх закладів допускав навчання рідною мовою, і навіть ці заклади обмежували навчання елементарними знаннями¹²⁷.

Асиміляційний тиск на молоде покоління виявлявся не лише у відсутності доступу до рідної мови, а й у примусовому формуванні у дітей ідентичності, що відповідала офіційній ідеології. Фактичне позбавлення права на національну освіту не лише руйнувало зв'язок із рідною культурою, а й мало на меті створення покоління, яке було б ізольованим від традиційного суспільного устрою кримськотатарського народу. В умовах повної відсутності культурної

---

¹²⁶ Некрич А. Наказанные народы. Нью-Йорк: Хроника, 1978. 103 с.

¹²⁷ Goehrke C. Die Geschichte der Krimtataren bis 1996. Zürich, 1998. 77 с.

підтримки та з домінуванням російськомовної освіти, молоде покоління кримських татар поступово втрачало усвідомлення своїх етнічних коренів, що ще більше послаблювало національну ідентичність цього народу в місцях депортації.

Соціальна ізоляція, до якої призвели жорсткі правила і контроль, створювала додаткові труднощі для кримських татар. Їм було заборонено підтримувати будь-які зв'язки із зовнішнім світом, що робило їх цілком залежними від місцевої адміністрації та влади. Багато родин було розділено, і депортовані роками не мали жодної можливості спілкуватися зі своїми рідними, що залишалися у Криму або опинилися в інших регіонах депортації¹²⁸.

Примусова праця депортованих кримських татар у місцях спецпоселень була жорстокою формою соціального контролю, що підсилювала режим репресій та підкорення. Умови праці значно перевищували фізичні можливості людей, зокрема у таких регіонах, як Каракалпацька область. Там на кожного працездатного депортованого встановлювали норми праці, які були надзвичайно високими та не враховували їхньої відсутності досвіду в сільськогосподарській діяльності. Такі норми виконувати було фізично неможливо, особливо в умовах жорсткого клімату та відсутності механізації, що сприяло швидкому виснаженню депортованих, які отримували мізерне харчування та мали обмежений доступ до води¹²⁹.

Невідповідність норм праці фізичним можливостям депортованих часто була причиною виснаження, хвороб і високої смертності. Переселенці, позбавлені будь-якого соціального захисту та підтримки, опинялися в ситуації, де навіть мінімальні порушення дисципліни або невиконання трудових норм призводили до покарань, включно з ув'язненням або переведенням на ще важчі роботи. Таким чином, примусова праця стала інструментом не тільки

---

¹²⁸ Kullberg A. *The Crimean Tatars*. Helsinki: East-West Books, 2004. 83 с.

¹²⁹ Human Rights Watch. *Punished Peoples of the Soviet Union*. 1991. 31 с.

економічної експлуатації, а й ідеологічного підкорення депортованих кримських татар, що загалом сприяло подальшому придушенню національної ідентичності та соціальної єдності цього народу.

Обмеження на здійснення релігійних обрядів стали ще одним елементом утиску кримських татар. Влада знищила або закрила мечеті, а за будь-які спроби проведення релігійних церемоній переселенці могли потрапити під арешт. Наприклад, у Джиззакській області депортованих заарештували за спробу відсвяткувати Курбан-байрам, що вважалося порушенням режиму спецпоселення¹³⁰.

Кримські татари також піддавалися постійній дискримінації з боку місцевого населення, яке вважало їх зрадниками через пропаганду радянської влади, що представляла кримських татар як «неблагонадійних». В Узбекистані та Казахстані переселенці зазнавали принижень і утисків, їх часто ізолювали від місцевих комун, що підсилювало їхнє соціальне відчуження та відокремлення¹³¹.

Роль інформаційної блокади в подальшій ізоляції кримських татар була надзвичайно важливою, оскільки радянська влада використовувала пропаганду для закріплення образу «ворога» серед населення. Багато кримських татар, особливо молодь, яка народилася у спецпоселеннях, не мала уявлення про свою культурну спадщину та історію через ізоляцію від рідного Криму та жорстокий інформаційний контроль¹³².

Заборона на повернення до Криму для депортованих кримських татар була жорстким обмеженням, що суттєво позначалося на їхній колективній ідентичності та загальній культурній єдності. Позбавлення права на повернення формувало у багатьох депортованих постійне відчуття втрати, що охоплювало

---

¹³⁰ Pohl J. Otto. *The Deportation and Fate of the Crimean Tatars*. Self-published, 2000. С. 82.

¹³¹ Бекірова Г. *Півстоліття опору*. Київ: Критика, 2017. 91 с.

¹³² *The Forgotten Minorities of Eastern Europe*. Helsinki: East-West Books, 2004. 5 с.

не тільки фізичну відсутність на батьківщині, а й поступову асиміляцію на нових територіях. Це обмеження ставало для багатьох сімей межовим життєвим фактором, який впливав на самовідчуття, соціальну взаємодію і підтримку національних традицій у вигнанні, в умовах постійного контролю з боку НКВС.

У 1960-х роках частина депортованих кримських татар, намагаючись повернутися до Криму, наражалася на нові хвилі репресій, що лише посилювало відчуття відчуження та політичного безправ'я. Такі спроби самовільного повернення часто закінчувалися арештами та повторними відправленнями у місця спецпоселення, що фактично закривало їм будь-які шанси на інтеграцію на рідній землі. Ці дії радянської влади демонстрували, наскільки систематично використовувалася політика обмеження мобільності та контролю над кримськотатарським населенням, щоб запобігти його поверненню та будь-якому потенційному національно-визвольному руху, який міг поставити під сумнів радянську політику русифікації регіону¹³³.

Підсумовуючи зміст третього розділу, можна констатувати, що депортація кримських татар у 1944 році була масштабною репресивною акцією, спрямованою не лише на фізичне вигнання народу з рідної землі, але й на систематичне знищення їхньої культурної, соціальної та етнічної ідентичності. Процес депортації був зумовлений цілим комплексом ідеологічних, політичних і стратегічних чинників, обґрунтованих радянською пропагандою як нібито «необхідний захід безпеки» для держави. Однак, глибший аналіз свідчить, що ці дії переслідували ширші цілі, включаючи контроль над Кримом як стратегічно важливою територією та пригнічення будь-яких проявів національної самосвідомості, які могли б суперечити радянській ідеології.

Організація депортації була продуманою, жорстокою і чітко контрольованою системою, де кожен етап – від підготовки до транспортування і розміщення у спецпоселеннях – був спрямований на ізоляцію, контроль і

---

¹³³ Сергійчук В. Трагедія кримських татар. Київ, 2015.

придушення народу. Умови життя в місцях депортації, зокрема в Узбекистані та Сибіру, не забезпечували навіть базового виживання: відсутність житла, медичної допомоги, продуктів харчування та антисанітарні умови стали повсякденними реаліями для кримських татар. Їм доводилося існувати під постійним наглядом і в обмежених умовах, що створювало атмосферу суворого контролю, яка унеможливлювала збереження етнічної ідентичності. Примусова праця, запроваджена на більшості сільськогосподарських і виробничих підприємств, посилювала стан фізичного виснаження та залежності переселенців від радянської адміністрації.

Аналізуючи наслідки депортації, можна побачити, що її вплив на кримськотатарське суспільство був значно глибшим, ніж просто фізичне переміщення. Багаторічне вигнання, роз'єднаність родин, втрата культурного спадку та тривалий період ізоляції ускладнили процес повернення і реінтеграції кримських татар на батьківщині після зняття заборони на репатріацію в 1989 році. Наслідки депортації мають вагомий вплив і донині, позначаючись на соціальних, культурних і політичних аспектах розвитку кримськотатарської спільноти, яка попри всі історичні випробування продовжує боротьбу за збереження своєї ідентичності та відновлення прав у сучасній Україні.

3.4. Зародження кримськотатарського національного руху у 1950-ті рр.

1950-ті роки стали вирішальним етапом для кримських татар, які опинилися у вигнанні після масової депортації 1944 року. Попри роки важких умов життя у спецпоселеннях, позбавлення прав і можливості повернення на батьківщину, у цей період почали формуватися передумови для організації боротьби за свої права. Втративши рідні домівки, доступ до освіти та економічних ресурсів, кримські татари зберегли свою національну ідентичність,

що стало основою для поступового відродження колективної свідомості. Роки депортації лише посилили прагнення відновити історичну справедливість і повернутися до Криму, з яким вони були нерозривно пов'язані.

Смерть Йосипа Сталіна у 1953 році стала поворотним моментом у політичному житті СРСР. Засудження культу особи Сталіна на XX з'їзді КПРС у 1956 році викликало зміни в підході до багатьох депортованих народів. Багато етнічних груп отримали можливість повернутися на свої історичні землі, однак кримські татари залишилися виключенням з цього процесу. Радянська влада зберігала їхній статус спецпереселенців, що супроводжувався суворими обмеженнями свободи пересування, доступу до освіти та працевлаштування. Ця несправедливість стала сильним стимулом для активізації національного руху, який почав формуватися у другій половині 1950-х років і поступово набув системного характеру¹³⁴.

Після смерті Сталіна у 1953 році політична ситуація в СРСР почала змінюватися. Засудження репресій, які здійснювалися в попередні роки, стало одним із ключових моментів нової політики. Часткова реабілітація деяких депортованих народів відкрила шлях до перегляду їхнього статусу. Проте кримські татари залишалися осторонь цих процесів. Вони, як і раніше, не мали права на повернення до Криму, а їхній статус спецпереселенців супроводжувався численними обмеженнями. Такі обмеження включали заборону на зміну місця проживання без дозволу влади, дискримінацію у сфері праці та обмежений доступ до освіти.

Це збереження суворих умов життя та статусу спецпереселенців викликало зростаюче невдоволення серед кримських татар. Багато з них почали відкрито висловлювати своє незадоволення ситуацією та вимагати перегляду їхнього правового статусу. Особливо гостро сприймалося те, що інші

---

¹³⁴ Кириченко Д. Правовий статус спецпереселенців кримських татар у 40–50-ті роки XX ст.: історико-правовий аналіз // Юридичний вісник. 2018. № 1. С. 139–144.

депортовані народи отримали можливість повернення на свої історичні землі, тоді як кримські татари залишалися позбавленими цього права. Такі обставини сприяли формуванню усвідомлення необхідності боротьби за свої права, що в підсумку стало основою для посилення вимог щодо повернення до Криму та відновлення історичної справедливості¹³⁵.

Однією з перших видатних постатей, яка стала символом боротьби за права кримських татар, була Айше Сеїтмуратова. Її діяльність розпочалася в умовах суворого контролю радянської влади, але попри це вона сміливо виступала на захист свого народу. Айше активно брала участь у підготовці петицій до центральних органів влади, де наводила аргументи про несправедливість депортації та вимагала перегляду політики щодо кримських татар. Її петиції були ґрунтовно складені, з чітким акцентом на історичній несправедливості, яку зазнав народ. Завдяки її зусиллям, питання кримських татар почало набувати резонансу в радянському суспільстві.

Діяльність Айше Сеїтмуратової стала важливим каталізатором для формування руху за права кримських татар. Її активність надихнула інших діячів громади до подібних ініціатив, сприяючи формуванню початкових організаційних структур. Її приклад показав, що навіть у найскладніших умовах можливо боротися за правду. Вона також акцентувала увагу на важливості збереження культури та ідентичності, закликаючи до солідарності всередині громади. Її внесок у розвиток руху заклав підґрунтя для подальших масштабних акцій протесту та ініціатив, які визначили національний курс боротьби кримських татар за свої права¹³⁶.

У 1956 році, після офіційного засудження культури особи Сталіна на XX з'їзді КПРС, у кримськотатарській громади з'явилася надія на перегляд

---

¹³⁵ Бекірова Г. Півстоліття опору. Кримські татари від вигнання до повернення (1941–1991 роки). Київ: Критика, 2017. С. 212–215.

¹³⁶ Кримськотатарський національний рух у 1950–1980-х рр. за документами КГБ // Український історичний журнал. 2004. № 4. С. 126–141.

їхнього статусу та можливість повернення до Криму. Це спонукало активістів до нових зусиль у боротьбі за свої права. Однією з ключових постатей цього руху стала Сафіє Абдурахманова, яка, подібно до інших лідерів, використовувала всі доступні засоби для досягнення мети. Вона організувала складання та подання масових звернень до радянської влади, які закликали визнати депортацію кримських татар незаконною та відновити їхні права. Ці звернення, зокрема, вимагали дозволу на повернення до Криму, що було найважливішою вимогою для всього народу.

Зусилля Сафіє Абдурахманової не залишилися непоміченими, оскільки петиції були підписані тисячами кримськотатарських родин. Ці документи не лише висловлювали позицію громади, але й слугували свідченням широкої підтримки руху серед населення. Масовість звернень демонструвала єдність кримських татар у їхньому прагненні повернутися до рідного краю. Зібрані підписи та організовані акції стали основою для подальшого розширення національного руху, оскільки громада відчула силу колективної дії. Завдяки ініціативі С. Абдурахманової, кримськотатарський рух набув більшої структурованості та став помітним для радянської влади, закладаючи фундамент для подальших масштабних акцій протесту¹³⁷.

Зародження національного руху кримських татар значною мірою стало можливим завдяки активній діяльності представників інтелігенції, які, навіть у вигнанні, зберігали свій вплив і авторитет. Кримськотатарські вчені, письменники та митці присвятили свої зусилля збереженню національної пам'яті та боротьбі за відновлення справедливості. Вони почали ретельно документувати наслідки депортації, збираючи численні свідчення очевидців. Ці матеріали містили подробиці про умови життя у спецпоселеннях, масштаби репресій, руйнування соціальної структури та втрату культури. Їхня робота

---

¹³⁷ Кислий М. О. Дитинство депортованих кримських татар в Узбекистані у 1950-х роках // Наукові записки НаУКМА. Історичні науки, 2015. Т. 169. С. 52–58.

забезпечила важливу інформаційну основу для розуміння трагедії депортованих народів і стала джерелом натхнення для нових поколінь активістів.

Культурні діячі активно створювали літературні твори, публіцистичні статті, а також неформальні збірки матеріалів, що поширювалися через самвидав. Такі публікації не лише розповідали про страждання народу, а й формували колективну ідентичність, підкреслюючи силу духу та волю до боротьби. Водночас ці матеріали стали основою для поширення інформації про кримських татар як на національному, так і на міжнародному рівнях. Інтелігенція усвідомлювала, що документування й висвітлення наслідків депортації мають ключове значення для привернення уваги як радянської влади, так і міжнародної спільноти. Їхня діяльність стала фундаментом для подальших адвокаційних кампаній і допомогла зміцнити організований рух за права кримських татар¹³⁸.

У 1957 році серед кримських татар почали формуватися перші організовані групи активістів, які об'єднувалися задля координації дій у боротьбі за права свого народу. Ці групи склалися з молоді, інтелігенції та інших свідомих представників громади, які бачили необхідність переходу від індивідуальних ініціатив до спільної діяльності. Вони працювали в умовах постійного контролю з боку радянської влади, але це не завадило їм організувати зустрічі, де обговорювалися стратегії та плани дій. Особливу увагу приділяли збору підписів для колективних петицій, які відправлялися до центральних органів влади з вимогою перегляду статусу кримських татар і повернення на батьківщину.

Активісти також займалися поширенням інформації про вимоги та проблеми кримських татар серед населення спецпоселень. Для цього вони використовували усні звіти, у яких доносили правду про наслідки депортації та

---

¹³⁸ Кульчицький С. Боротьба кримських татар за повернення на Батьківщину (1956–1989 рр.) // Український історичний журнал. 2018. № 2. С. 75–109.

дискримінацію, яку зазнавав їхній народ. Важливим інструментом поширення ідей став самвидав – нелегальні видання, що містили статті, свідчення очевидців і заклики до дій. Такі матеріали не лише інформували громаду, але й сприяли згуртуванню людей довкола спільної мети. Діяльність цих груп заклала основи для масштабнішої організації руху та стала першим кроком на шляху до створення структурованих органів, які пізніше очолили боротьбу за права кримських татар¹³⁹.

У 1958 році рух кримських татар набув нової динаміки завдяки збільшенню кількості петицій, які надсилалися до центральних органів влади. Кримські татари, організовуючи масові збори підписів, спрямовували свої звернення до Вищої Ради СРСР, вимагаючи перегляду політики щодо їхнього статусу. Основними пунктами цих звернень були вимоги про офіційне визнання депортації незаконною, скасування статусу спецпереселенців і надання можливості повернутися на історичну батьківщину. Петиції стали важливим інструментом колективного спротиву, який об'єднував громаду та сприяв усвідомленню необхідності спільної боротьби.

На цьому етапі до руху долучилося більше освічених представників громади, які допомагали формулювати звернення, готувати юридичні аргументи та документувати порушення прав. Масштабність акцій викликала резонанс не лише в рамках радянської системи, але й за її межами. Хоча на той момент міжнародна підтримка ще не була значною, початкові кроки у цьому напрямку вже відчувалися. Окремі правозахисні організації, які дізналися про проблеми кримських татар через контакти з активістами та журналістами, почали висловлювати свою солідарність. Ця підтримка, хоч і обмежена, додавала

---

¹³⁹ Хаялі Р. Правове регулювання зняття з обліку спецпереселенців кримських татар (1954–1956 рр.) // Юридична Україна. 2013. № 4. С. 16–20.

впевненості активістам і демонструвала, що їхні дії можуть мати вплив не лише всередині країни, але й на міжнародній арені¹⁴⁰.

1959 рік став одним із ключових моментів у боротьбі кримських татар за право повернутися на свою історичну батьківщину. У цей рік відбувся перший великий мітинг, організований у центрі Литви. Захід зібрав сотні кримських татар, які, попри суворий контроль радянської влади, вирішили відкрито висловити свої вимоги. Цей мітинг став сміливою акцією протесту проти дискримінації та репресій, з якими стикалися кримські татари після депортації. Його учасники заявили про необхідність офіційного визнання депортації незаконною та наголосили на своєму праві повернутися до Криму.

Попри те, що мітинг був розігнаний радянськими силовиками, його значення для національного руху було величезним. Подія стала символом єдності кримськотатарського народу, демонструючи їхню непохитну волю та рішучість у боротьбі за свої права. Цей мітинг не лише привернув увагу до проблеми депортованих кримських татар, а й надихнув багатьох на подальші дії. Він став каталізатором для організації нових акцій протесту та розширення руху. Після цього активісти руху почали ще активніше координувати свої зусилля, створюючи міцніші зв'язки між громадами та залучаючи до боротьби нових учасників. Цей рік увійшов в історію як початок масового організованого спротиву кримських татар, що поступово набув масштабного характеру¹⁴¹.

У наступні роки боротьба кримських татар за повернення на батьківщину набула більшої структурованості та організованості. Після перших масових акцій протесту активісти зрозуміли необхідність створення централізованого органу, який міг би координувати їхню діяльність. У 1960 році було засновано Меджліс кримськотатарського народу – організацію, яка стала основним

---

¹⁴⁰ Петрова Л. Масові акції протесту кримських татар у 1959 році // Протести в СРСР. 2020. № 2. С. 33–47.

¹⁴¹ Романова Т. Формування Меджлісу кримськотатарського народу // Соціологія національних рухів. 2021. № 1. С. 78–95.

представницьким органом національного руху. Ця структура об'єднала активістів з різних регіонів спецпоселень, забезпечивши єдність у формуванні стратегій та координації дій.

Діяльність Меджлісу була спрямована не лише на організацію протестів і збору підписів для петицій. Одним із головних напрямків його роботи стала підготовка законодавчих ініціатив, які могли б слугувати основою для відновлення прав кримських татар. Члени Меджлісу працювали над документуванням порушень прав людини, збором фактів про депортацію та її наслідки. Вони також займалися розробкою пропозицій щодо реабілітації кримських татар, включаючи питання повернення їхнього майна, відновлення культурних та релігійних установ і створення умов для повернення до Криму. Таким чином, Меджліс став не лише органом координації, але й інтелектуальним центром, що визначав стратегічні напрями боротьби кримськотатарського народу¹⁴².

Завдяки невтомній діяльності активістів, кримськотатарський рух поступово почав знаходити підтримку серед інших депортованих народів, які стикалися зі схожими проблемами. Спільна історія репресій та вигнання об'єднала їх у боротьбі за відновлення своїх прав. Ця взаємна підтримка сприяла формуванню ширшої коаліції, яка виступала за права національних меншин у Радянському Союзі. Представники інших депортованих етносів, таких як чеченці, інгуші та калмики, підтримували ініціативи кримських татар, допомагаючи у складанні звернень, організації акцій протесту та поширенні інформації про несправедливості радянської політики.

На додаток до внутрішньої солідарності, кримськотатарський рух поступово здобував підтримку з боку представників радянської інтелігенції. Деякі письменники, вчені та правозахисники, усвідомлюючи масштаб трагедії

---

¹⁴² Сагайдаков Н. Організація кримськотатарської преси у вигнанні // Культурологія України. 2016. № 5. С. 45–60.

депортованих народів, виступали на їхній захист. Їхні публікації та звернення допомагали привернути увагу суспільства до проблем кримських татар. Водночас почала зростати і міжнародна увага до питання депортації. Хоча цей процес був лише на початковій стадії, деякі міжнародні організації та діячі висловлювали свою солідарність із кримськотатарським народом. Ця підтримка не лише посилювала моральний дух активістів, але й створювала додатковий тиск на радянську владу, змушуючи її реагувати на вимоги руху¹⁴³.

У 1965 році Меджліс кримськотатарського народу зробив важливий крок у своїй боротьбі, організувавши серію масових звернень до радянської влади. Ці звернення були спрямовані до центральних органів СРСР і містили вимоги офіційного визнання депортації 1944 року злочином проти кримських татар. У них також акцентувалася необхідність відновлення прав кримськотатарського народу, включаючи можливість повернення на історичну батьківщину – Крим. Ці документи, які підтримали тисячі підписів, демонстрували, що рух став справді масовим і системно організованим.

Серія звернень не лише привернула увагу до проблем кримських татар, але й заклала основу для подальших масштабних акцій протесту. Меджліс почав використовувати ці звернення як платформу для посилення дипломатичних зусиль і розширення руху. Водночас ці ініціативи сприяли мобілізації громади, яка почала більш активно долучатися до боротьби. Хоча радянська влада намагалася ігнорувати ці вимоги, їхній резонанс ставав дедалі відчутнішим. Масові звернення 1965 року стали не лише практичним інструментом боротьби, але й символом єдності та рішучості кримськотатарського народу у прагненні відновити свої права та повернутися на рідну землю¹⁴⁴.

---

¹⁴³ Іваненко О. Міжнародна підтримка кримськотатарського руху // Міжнародні відносини. 2019. № 3. С. 89–102.

¹⁴⁴ Кириченко Д. Правовий статус спецпереселенців кримських татар у 40–50-ті роки ХХ ст.: історико-правовий аналіз // Юридичний вісник. 2018. № 1. С. 139–144.

Таким чином, 1950-ті роки стали визначальним етапом у становленні національного руху кримських татар, який зароджувався в умовах суворих репресій та жорстких обмежень. Незважаючи на життя у спецпоселеннях, статус вигнанців і постійний контроль радянської влади, кримські татари змогли об'єднатися у прагненні захистити свої права. Цей період став початком систематичної боротьби, у якій колективні звернення до центральних органів влади, організація петицій, культурна активність і збереження національної ідентичності відіграли ключову роль.

Особливу вагу мали ініціативи молоді та інтелігенції, які не лише підтримували дух опору, але й формували практичні кроки для досягнення поставлених цілей. Масові звернення, організація руху та діяльність таких лідерів, як Айше Сеїтмуратова і Сафіє Абдурахманова, стали символами стійкості й волі до відновлення справедливості. Ці зусилля заклали фундамент для подальших етапів боротьби, які у наступні десятиліття призвели до відродження кримськотатарської спільноти та їхнього поступового повернення на історичну батьківщину – Крим.

ВИСНОВКИ

Робота присвячена всебічному аналізу радянської репресивної політики щодо кримськотатарського народу, що охоплює основні етапи репресій та методи впливу на етнічні та соціальні структури цього народу. На основі наукової літератури та архівних джерел дослідження висвітлює історичні передумови, механізми та наслідки репресій, що дозволяє глибоко зрозуміти політичний і соціальний контекст цієї трагічної сторінки історії.

Спочатку було проаналізовано основи наукового підходу до вивчення репресій проти кримських татар. Дослідження історіографії проблеми дало змогу визначити основні підходи в історичних оцінках, висвітливши розмаїття наукових поглядів. Джерельна база охоплює архівні документи, наративні джерела та матеріали періодики, які стали основою для реконструкції подій. Використання методів історичного, соціологічного та демографічного аналізу забезпечило цілісність підходу до вивчення проблеми.

Наступний етап роботи був зосереджений на політиці масових репресій проти кримськотатарського населення в період 1920–1930-х років. Репресії у період колективізації та Голодомору спричинили значні демографічні та соціальні втрати, заклавши основи для подальших переслідувань. Примусове розкуркулення та колективізація сприяли руйнуванню традиційного способу життя та економічної незалежності кримських татар, що мало на меті підкорення їхнього суспільства радянській ідеології. Вплив Голодомору відобразився в суттєвих демографічних змінах, спричинивши втрату частини населення і послабивши соціальну структуру кримськотатарського суспільства.

Окрему увагу було приділено аналізу процесу депортації кримських татар у 1944 році, яка стала кульмінаційним етапом репресій. Дослідження причин та підготовки до депортації показало, що рішення про примусове переселення кримськотатарського населення було обумовлене не лише політичними, але й

стратегічними мотивами, спрямованими на забезпечення радянського контролю над Кримом. Ідеологічне обґрунтування, базоване на бездоказових звинуваченнях у колаборації, стало зручним інструментом для виправдання репресій та ліквідації кримськотатарської присутності у регіоні.

Важливим аспектом дослідження є розгляд процесу самої депортації, яка була організована жорстко і скоординовано. Описані в роботі умови транспортування свідчать про системне нехтування радянською владою життям депортованих. Масова мобілізація для депортації, жорсткі умови транспортування, а також військовий супровід підкреслюють безкомпромісний характер цієї операції. Ставлення до депортованих, позбавлених можливостей на гідне життя, демонструє, наскільки радянський режим був зосереджений на досягненні своїх стратегічних цілей за будь-яку ціну.

Дослідження також охоплює життя кримських татар у місцях депортації. Умови переселення у віддалених регіонах Сибіру та Центральної Азії були надзвичайно важкими: нестача їжі, води, медичної допомоги і житла створювали постійну загрозу для життя депортованих. Примусова праця, жорсткий контроль над переселенцями та обмеження в правах додатково ускладнювали їхню адаптацію. У місцях депортації кримські татари зазнавали постійного соціального ізолювання та були позбавлені можливості підтримувати свою культуру й традиції, що лише посилювало їхні страждання.

Репресивна політика радянської влади мала на меті не тільки фізичне усунення кримських татар з їхньої історичної батьківщини, але й руйнування їхньої національної ідентичності. Заборона на проведення релігійних обрядів, заборона навчання рідною мовою і контроль за культурними проявами перетворилися на засоби поступової асиміляції. У нових умовах молоде покоління втрачало зв'язок з культурою свого народу, що підривало його національну ідентичність.

Повернення до Криму стало можливим лише після визнання депортації кримських татар незаконною в 1989 році. Однак тривале вигнання, втрати серед населення, зруйновані родинні зв'язки і демографічні зміни зробили процес повернення дуже складним. Кримські татари стикалися з численними перепонами, зокрема через відсутність житла, роботи і правову невизначеність, що ускладнювало процес відновлення культурної ідентичності.

Таким чином, дослідження демонструє, що масові репресії проти кримськотатарського населення в 1920–1950-х роках мали системний і багатогранний характер. Комплексна політика, спрямована на знищення соціальної та культурної ідентичності цього народу, в поєднанні з його фізичним переселенням, призвела до багаторічних наслідків, які впливають на кримських татар і донині.

Необхідно звернути увагу на сучасний стан кримськотатарського народу в контексті незаконної окупації Криму Російською Федерацією у 2014 році та подальшого повномасштабного вторгнення в Україну у 2022 році. Ці події не лише загострили проблему дотримання прав людини у Криму, але й мали катастрофічні наслідки для кримськотатарського народу, який упродовж десятиліть боровся за право на повернення, збереження своєї культури та відновлення історичної справедливості.

Анексія Криму в 2014 році, яка порушила норми міжнародного права, зокрема принцип територіальної цілісності держав, стала початком нової хвилі репресій проти кримськотатарського народу. Російська влада, встановивши контроль над півостровом, негайно почала переслідування кримських татар, які відкрито виступали проти анексії. Заборона діяльності Меджлісу кримськотатарського народу у 2016 році, оголошеного екстремістською організацією, стала символом системного придушення політичних і громадянських прав кримських татар.

Окрім політичного переслідування, кримські татари зазнають систематичних порушень прав людини, включаючи незаконні арешти, обшуки, тортури та переслідування за релігійними мотивами. Багато активістів і представників кримськотатарської інтелігенції стали жертвами насильницьких зникнень або були засуджені за сфабрикованими звинуваченнями в тероризмі. Такі дії Російської Федерації спрямовані на те, щоб залякати кримськотатарське населення, обмежити його свободу слова та позбавити права на протест.

Події 2022 року, зокрема повномасштабне вторгнення Росії в Україну, ще більше погіршують ситуацію. Крим був використаний як військова база для атак на Україну, а його мілітаризація ще більше обмежила права людини на півострові. Зростання кількості військових об'єктів, призов кримських татар до російської армії, що суперечить нормам міжнародного гуманітарного права, та економічна експлуатація регіону значно ускладнюють умови життя для місцевого населення.

Крім репресій, окупаційна влада зруйнувала або поставила на паузу всі ті досягнення, яких кримські татари досягли за часів незалежної України. У 1990-х і 2000-х роках було відновлено численні культурні та освітні установи, розпочато активний процес повернення кримських татар на історичну батьківщину, відновлено діяльність Меджлісу, а також створено простір для збереження їхньої мови та ідентичності. Усе це було піддано руйнації після анексії. Русифікація освіти, закриття культурних установ і витіснення кримськотатарської мови з публічного простору стали частиною систематичної політики асиміляції, спрямованої на знищення етнічної самобутності народу.

Незаконна анексія Криму та війна проти України спричинили також економічні труднощі для кримських татар. Багато сімей позбавлені засобів до існування через конфіскацію майна, обмеження доступу до ресурсів та дискримінацію у працевлаштуванні. Ці фактори змушують багатьох кримських

татар покидати Крим, шукаючи притулку в інших регіонах України або за кордоном, що веде до нової хвилі вимушеної міграції.

Крім того, репресії вплинули на громадянське суспільство в Криму. Організації, які займаються захистом прав людини та підтримували кримськотатарську культуру, стикаються із заборонами та переслідуваннями. Відсутність правосуддя та ефективного захисту від свавілля з боку окупаційної адміністрації створює атмосферу страху, що перешкоджає будь-яким спробам колективного спротиву.

Сучасні події, такі як анексія Криму в 2014 році та повномасштабне вторгнення Росії в Україну у 2022 році, демонструють, що наслідки масових репресій проти кримськотатарського населення в 1930–50-х роках залишаються актуальними, впливаючи на долю цього народу і сьогодні. Ці історичні репресії створили підґрунтя для сучасних утисків, що підкреслює важливість вивчення цієї теми для розуміння тривалого впливу тоталітарної політики на кримських татар.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ ТА ЛІТЕРАТУРИ

Джерела

1. Неопубліковані джерела

1. Центральний державний архів вищих органів влади та управління України (ЦДАВО України). Ф. 1 «Верховна Рада Української РСР (Верховна Рада України)», оп. 18, справа 1055 «Листи про переселення кримських татар», 1973–1988 рр. URL: <https://tsdavo.gov.ua/novyny/represiyi-nad-krymskymy-tataramy-povernennya-na-batkivshhynu/>

2. Опубліковані джерела

2. Вопросы развития Крыма. Научно-практический дискуссионно-аналитический сборник документов. Вып. 3. Симферополь, 1996. 332 с.
3. Голодомор в Україні. 10 головних фактів // BBC News Україна. 27 листопада 2020. URL: <https://www.bbc.com/ukrainian/features-55061222>
4. Депортовані кримські татари, болгары, вірмени, греки, німці: Збірник документів Автономної Республіки Крим (1941–1998) / Упоряд.: Ю. Білуха (керівник), В. Петров, Т. Барахаєва, О. Власенко, О. Канівець, Н. Павлік. Державний комітет України у справах національностей та міграції. Київ: Абрис, 1999. 416 с.
5. Зарубин А. Г. Крымско-татарское национальное движение в 1917–1921 гг. Документы // Вопросы развития Крыма (научно-практический дискуссионно-аналитический сборник). Вып. 3. Симферополь, 1996. С. 255–271.
6. Кримські татари: шлях до повернення. Кримськотатарський національний рух (друга половина 1940-х – початок 1990-х років) очима радянських спецслужб. Збірник документів. Київ: Вид-во, 1998. С. 123–124.

7. Постанова ЦВК та РНК СРСР «Про охорону майна державних підприємств, колгоспів і кооперації та зміцнення суспільної (соціалістичної) власності» від 7 серпня 1932 року. URL: <https://web.archive.org/web/20190717141637/http://www.adm-pl.gov.ua/photo/32-33/archiv/original/10.html>
8. У справі повернення татар на Крим. Заява Президії 311 УГВР // Сучасність. 1969. № 7. С. 149.

3. Наративні джерела

9. Довга дорога до Криму. Три історії про депортацію та повернення. Укрінформ, Зера Аширова. Київ, 18 травня 2021 року. URL: <https://www.ukrinform.ua/rubric-crimea/3247071-dovga-doroga-do-krimu-tri-istorii-pro-deportaciu-ta-povernenna.html>
10. Микоян А. И. Так было. Симферополь: Вагриус, 1999. 432 с.
11. Османов С. О. Дорога длиною в век. Симферополь: Доля, 2007. 231 с.

4. Періодика

12. Авдет. [1990–2000]. URL: <https://ua.krymr.com/a/krymskotatarska-hazeta-avdet-krym-shevket-kaybullaiev/31202817.html>
13. Ведомости Верховного Совета СССР. [1967].
14. Вестник национального движения крымских татар (Симферополь). [1988].
15. Къырым. [1989]. URL: <http://www.qirim.info/>
16. Янъы Дюнья. [1991]. URL: <http://www.yanidunya.org/>

5. Довідкові джерела

17. Втрати кримськотатарського населення у Голодомор // Енциклопедія історії України. URL: <http://resource.history.org.ua/cgi-bin/eiu/history.exe?Z21ID=&I21DBN=EIU&P21DBN=&S21STN=1&S21RE>

F=10&S21FMT=eiu_all&C21COM=S&S21CNR=20&S21P01=0&S21P02=0
&S21P03=TRN=&S21COLORTERMS=0&S21STR=Demografichni_vtraty_v
_Ukr

18. Голодомор в Криму: Наслідки для кримськотатарського народу // Інститут історії України НАН України. URL: <https://history.org.ua/golodomor-krym>
19. Кримська трагедія: як Голодомор вплинув на етнічні меншини // Український інститут національної пам'яті. URL: <https://uinp.gov.ua/krym-tragedia>
20. Кримські татари // Енциклопедія історії України: У 10 т. / Редкол.: В. А. Смолій (голова) та ін. Київ: Наукова думка, 2008. Т. 5: Кон.–Кю. 568 с.
21. Кримські татари в умовах Голодомору // Національний інститут стратегічних досліджень. URL: <https://niss.gov.ua/content/articles/2021/tatary-v-golod-1933/>
22. Міжнародний центр Голодомору. Голодомор і кримські татари. URL: <https://www.holodomor-hrec.com/>
23. Представництво Президента України в АР Крим. Розвінчування мітів про Крим: Голодомор. URL: <https://ppu.gov.ua/press-center/rozvinchuvannia-mitiv-pro-krym-holodomor/>
24. Трагедія 1932–1933 років для кримських татар // Радіо Свобода. URL: <https://radiosvoboda.org/krym-golodomor-32-33>

Література

25. Denysiuk I. The first visits to Crimea by Crimean tatars after 1956 // XLVIII International scientific and practical conference «Interaction of Art and Science: Creative Approaches in Research» (November 20–22, 2024) Geneva, Switzerland. International Scientific Uniti, 2024. P. 105–106.
26. Fisher A. W. The Crimean Tatars. Stanford: Stanford University, 1978. P. 235.

27. Goehrke C. Die Geschichte der Krimtataren bis 1996. Ihre Deportation, ihr Kampf und ihre Rückkehr : Lizentiatsarbeit / Universität Zürich. Historisches Seminar. Abteilung für osteuropäische Geschichte. Zürich : [s. n.], 1998. 144 s.
28. Human Rights Watch. Punished Peoples of the Soviet Union: The Continuing Legacy of Stalin's Deportations. 1991. 150 c.
29. Khudoyorov N. M. The History of the Ideology of Collectivization of the Soviet Government in 1920-1930 // EPRA International Journal of Research & Development. 2022. Vol. 7. Issue 2. URL: <https://eprajournals.com/IJRD/epra9530>
30. Kullberg A. The Crimean Tatars: Victims of Geopolitics Returning to Existence // The Forgotten Minorities of Eastern Europe: The history and today of selected ethnic groups in five countries. Helsinki: East-West Books, 2004. 68 p.
31. Nekrich A. The punished peoples: The deportation and fate of Soviet minorities at the end of the Second World War. New York: Norton, 1978. 238 p.
32. Ozcan K. Sovyet belgelerinde Kirim dramı / Kirim Turkleri Kultur ve Yardimlasma Dernegi. Birinci baskı. Istanbul: Cetin Matbaasi, 2007. 376 c.
33. Pohl J. Otto. The Deportation and Fate of the Crimean Tatars. Self-published, 2000. 198 c.
34. Sukhonos V. Collectivization as a form of socialist reconstruction in the Stalinian USSR: historical and legal aspect // Legal Horizons. 2020. № 23. C. 7–15. URL: <https://legalhorizons.com.ua/article/view/123>
35. The Forgotten Minorities of Eastern Europe: The history and today of selected ethnic groups in five countries / Ed. A. Tanner. Helsinki: East-West Books, 2004. 250 p.
36. Uehling G. L. The Crimean Tatars' Deportation and Return. New York: Palgrave Macmillan, 2004. 294 p.

37. Williams B.G. The Crimean Tatars. The Diaspora Experience and the Forging of a Nation. Leiden: E.J.Brill, 2001. P. 589.
38. Wilson A. The Crimean Tatars: A Situation Report on the Crimean Tatars for International Alert. London, 1994. 38 p.
39. Алексеева Л. История инакомыслия в СССР. Вильнюс: Центр имени Андрея Сахарова, 1992. 97 с.
40. Алексеева Л. М. История инакомыслия в СССР. Крымскотатарское движение за возвращение в Крым. М.: Современник, 1983. 299 с.
41. Баран Г. Крим: 1944 рік (архівні джерела про депортацію) // Сучасність. 1993. № 8. С. 170–182.
42. Бекирова Г. Т. Официальные решения власти по крымскотатарской проблеме в 1970-х годах. Крымський інженерно-педагогічний університет (Сімферополь) / В кн.: Бекирова Г.Т. Крымские татары. 1941–1991 (Опыт политической истории). Симферополь, 2008. 480 с.
43. Бекірова Г. Крим і кримські татари в ХІХ–ХХ ст. Симферополь: Тарпан, 2011. 312 с.
44. Бекірова Г. Кримські татари. 1941–1991 (Опыт политической истории). Том 1. Сімферополь: Таврида, 2008. 480 с.
45. Бекірова Г. Кримські татари: депортація і боротьба. Київ: Інститут національної пам'яті, 2021. 340 с.
46. Бекірова Г. Официальные решения власти по крымскотатарской проблеме в 1970-х годах // Ukrainian Oriental Studies. 2011. № 5. С. 126–137.
47. Бекірова Г. Півстоліття опору: кримські татари від вигнання до повернення (1941–1991 роки). Нарис політичної історії. Київ: Критика, 2017. 480 с.
48. Бекірова, Г. Півстоліття опору. Кримські татари від вигнання до повернення (1941–1991 роки). Київ : Критика, 2017. 350 с.

- 49.Березовець Т. Анексія: острів Крим. Хроніки «гібридної війни». Київ: Брайт Букс, 2015. 392 с.
- 50.Бикова Т. Політика центру і місцевої влади в сфері землеустрою та переселення в Криму у 1920-х роках // Українознавство. 2021. № 1(78). URL: <https://ukrainoznavstvo.org.ua/article/view/224859>
- 51.Білов О. Крим у роки Другої світової війни. Київ: Наукова думка, 2013. 375 с.
- 52.Брошеван В. М., Форманчук А. А. Крымская республика: год 1921-й. Симферополь, 1992. 291 с.
- 53.Бугай М. Ф. Депортації населення України в 30–50-ті роки // Український історичний журнал. 1990. № 11. С. 20–26.
- 54.Булатов А. Ислам в Крыму: от трагического прошлого к проблемам современности // Ислам в СНГ. 2011. № 2. С. 187–211.
- 55.Военный Р. М. О праве крымского народа на национальную государственность // Мастерская. 1991. С. 209–218.
- 56.Возгрин В. Е. Исторические судьбы крымских татар. Москва: Мысль, 1991. 328 с.
- 57.Волков А. Перепись населения 1937 года: вымыслы и правда // Перепись населения СССР 1937 года. История и материалы. М., 1990. 463 с.
- 58.Волобуев О. В. История и политика СССР. М.: Политиздат, 1990. 159 с.
- 59.Волобусов О. В. Крымскотатарский вопрос по документам ЦК КПСС (вторая половина 50-х – середина 80-х гг. XX в.). Симферополь, 2008. 480 с.
- 60.Гарчев П. И. С. И. Киров – организатор Крымской республики // Культура народов Причерноморья. Симферополь, 1998. 189 с.
- 61.Гарчев П. І., Овод В. В. Про створення Кримської Радянської Республіки в 1919 р. // Український історичний журнал. 1992. № 4. С. 132–150.

- 62.Геноцид кримскотатарского народа: до и после / Материалы второй научно-практической конференции. Симферополь: Оджакъ, 2013. 114 с.
- 63.Головченко В. Депортація народів Криму. Київ, 2014. 201 с.
- 64.Громенко С. В. 250 років фальші. Російські міфи історії Криму. Київ: Folio, 2019. 256 с.
- 65.Громенко С. Война с названиями. Советские переименования в Крыму // Крим. Реалії. 2019. № 3. URL: <http://surl.li/hzixrc>
- 66.Денисюк І. В. Депортація кримських татар під час Другої світової війни: порушення прав людини та національних меншин у контексті радянської політики // Україна та ЄС : досвід співпраці та перспективи інтеграції в сучасних умовах : Міжнар. наук. конф. 19 черв. 2024 р., м. Миколаїв : в рамках міжнародного проєкту Erasmus+ за напрямком Jean Monnet «Implementation of European values as a basis of democracy in Ukraine»: тези. Миколаїв : Вид-во ЧНУ імені Петра Могили, 2024. С. 158–161.
- 67.Денисюк І. В. Масова депортація кримських татар 1944 року // Становлення сучасної Української держави: роль європейських цінностей у формуванні демократичного буття : міжнар. наук. конф. в рамках міжнар. проєкту Erasmus+ за напрямком Jean Monnet «Implementation of European values as a basis of democracy in Ukraine», 7 листоп. 2023 р., м. Миколаїв : тези. Миколаїв: Вид-во ЧНУ ім. Петра Могили, 2023. С. 148–150.
- 68.Денисюк І. В. Політичні та соціальні чинники відновлення руху за переселення до Криму наприкінці 1980-х рр. // Історія України та Європи в контексті збереження європейських цінностей : Міжнар. наук. конф. 8 листопада 2024 р., м. Миколаїв : в рамках міжнар. проєкту Erasmus+ за напрямком Jean Monnet «Implementation of European values as a basis of democracy in Ukraine» : тези. Миколаїв: Вид-во ЧНУ ім. Петра Могили, 2024. С. 122–125.

- 69.Джемилев М. Национально-освободительное движение крымских татар // Крымські татари: минуле і сучасність. Київ, 1995. С. 5–9.
- 70.Дляер О. Крымские татары: 200 лет гонений // Идель. 1991. № 63. С. 431–452.
- 71.Задорожній О. Анексія Криму – міжнародний злочин: монографія. Київ: К.І.С, 2015. 576 с
- 72.Зарубин А. Г. Без победителей. Из истории Гражданской войны в Крыму. Симферополь: Антиква, 2008. 320 с.
- 73.Іваненко О. Міжнародна підтримка кримськотатарського руху // Міжнародні відносини. 2019. № 3. С. 89–102.
- 74.Іванець І. Кримський вектор політики гетьмана Скоропадського // Гетьман Павло Скоропадський і Українська Держава 1918 року. Київ, 1998. С. 231–247.
- 75.Ісмаїлов А. Р., Ізетов Е. С., Саттарова М. С. Геноцид кримськотатарського народу: до і після. Сімферополь: Аркьадаш, 2009. 276 с.
- 76.Калибекова М. Ч. Некоторые аспекты, причины выселения и депортации народов // Articlekz.com. 2010. № 6. С. 368–400.
- 77.Калініченко І. О. Крим у складі УРСР: економічний розвиток та соціальні зміни (1954–1991). Харків: Харківський національний університет, 2010. 312 с.
- 78.Кендзьор А. Крымські татари: шлях до повернення. Львів: Вид-во Старого Лева, 2018. 352 с.
- 79.Кириченко, Д. Правовий статус спецпереселенців кримських татар у 40–50-ті роки ХХ ст.: історико-правовий аналіз // Юридичний вісник. 2018. № 1. С. 139–144.
- 80.Кислий М. О. Дитинство депортованих кримських татар в Узбекистані у 1950-х роках // Наукові записки НаУКМА. Історичні науки. 2015. Т. 169. С. 52–58.

- 81.Крим в етнополітичному вимірі. Київ: Світогляд, 2005. 533 с.
- 82.Кримські татари в місцях спецпоселень після депортації в 1944 році. Київ: Інститут національної пам'яті, 2021. 354 с.
- 83.Кримськотатарський національний рух у 1950–1980-х рр. за документами КГБ // Український історичний журнал. 2004. № 4. С. 126–141.
- 84.Крымскотатарское национальное движение. Том I. Симферополь, 2005. 287 с.
- 85.Крымскотатарское национальное движение. Том II. Симферополь, 2005. 289 с.
- 86.Кульчицький С. Боротьба кримських татар за повернення на Батьківщину (1956–1989 рр.) // Український історичний журнал. 2018. № 2. С. 75–109.
- 87.Лисенко О. Депортація кримських татар: історія та сучасність. Київ: Генеза, 2012. 410 с.
- 88.Міронова І. Національні меншини України: навчально-методичний посібник. Миколаїв: МДГУ ім. Петра Могили, 2006. 464 с.
- 89.Міронова І., Денисюк І. До 80-ї річниці депортації кримськотатарського народу 1944 року: історичний контекст, причини та наслідки // Старожитності Лукомор'я. 2024. Вип. 6.
- 90.Музафаров Р. И. Анатомия депортации крымских татар. Симферополь: Тарпан, 2011. 168 с.
- 91.Некрич А. Наказанные народы. Нью-Йорк: Хроника, 1978. 170 с.
- 92.Овчаренко П. Депортація кримськотатарського народу 1944 р. // Депортація кримських татар. Київ: Наукова думка, 2004. Т. 2. С. 683–717.
- 93.Петрова Л. Масові акції протесту кримських татар у 1959 році // Протести в СРСР. 2020. № 2. С. 33–47.
- 94.Романова Т. Формування Меджлісу кримськотатарського народу // Соціологія національних рухів. 2021. № 1. С. 78–95.

95. Сагайдаков Н. Організація кримськотатарської преси у вигнанні // *Культурологія України*. 2016. № 5. С. 45–60.
96. Салата О. Національна політика СРСР. Київ, 2012. 349 с.
97. Сергійчук В. Трагедія кримських татар. Київ: Інститут національної пам'яті, 2015. 288 с.
98. Сергійчук В. Український Крим. Київ, 2001. 289 с.
99. Смолій В. А., Гончаренко О. П. Історія Криму: від давнини до сьогодення. Київ: Наукова думка, 2009. 358 с.
100. Султан-Галиев М. О положении в Крыму // *Крымский архив*. 1996. № 2. С. 484–523.
101. Усеинов Б. К. Лихолетья Крыма. Симферополь: Диайпи, 2009. 268 с.
102. Хайрулдинов М. А. К вопросу о государственности крымских татар // *Проблемы политической истории Крыма*. Симферополь, 1996. С. 211–260.
103. Хаялі Р. Правове регулювання зняття з обліку спецпереселенців кримських татар (1954–1956 рр.) // *Юридична Україна*. 2013. № 4. С. 16–20.
104. Червона С. Татарський Крим у вогні Другої світової війни // *Африканці і азіати в європейських війнах до 1945 року*. Берлін, 1999. 246 с.
105. Шитюк М. Масові репресії проти населення Південної України в 20–50-ті роки ХХ ст. Київ: Тетра, 2000. 550 с.
106. Шуранова Е. Н., Зарубин А. Г. К вопросу о Южнорусском правительстве // *Крымский контекст*. 1994. № 4. С. 329–348.
107. Якубова Л. Етнополітична історія Криму. Харків: Харківський національний університет, 2010. 420 с.